

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

OSMANLI'DA İHTİDA HAREKETLERİ (DİYARBEKİR ÖRNEĞİ 18. YÜZYIL)

Nuran NERGİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS – 2025**

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

OSMANLI'DA İHTİDA HAREKETLERİ (DİYARBEKİR ÖRNEĞİ 18. YÜZYIL)

DANIŞMAN : Prof. Dr. İbrahim SOLAK
JÜRİ : Doç. Dr. Yaşar ARSLANYÜREK
JÜRİ : Dr. ÖĞr. Üyesi mmet SOYDEMİR

Nuran NERGİZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS – 2025

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI'DA İHTİDA HAREKETLERİ
(DİYARBEKİR ÖRNEĞİ 18. YÜZYIL)

Nuran NERGİZ

Danışman : Prof. Dr. İbrahim SOLAK

Yıl : 2025, Sayfa: 73+IX

Jüri : Prof. Dr. İbrahim SOLAK (Başkan)
: Doç. Dr. Yaşar ARSLANYÜREK (Üye)
: Dr. Öğr. Üyesi Ümmet SOYDEMİR (Üye)

İhtida kavramı sözlükte “doğru yolu bulmak, yol göstermek” anlamlarına gelen hüdâ (hedy, hidâyet) kökünden türemiştir ve “gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak” manalarına gelmektedir. İnançsız iken ya da başka bir dine bağlı iken daha sonradan kendi isteği ile hiçbir zorlama olmadan bireyin rızası dâhilinde İslam dinini benimsemeyi ifade etmektedir. Dinini değiştirip Müslüman olan kişilere ise mühtedî adı verilmektedir. Ayrıca din değiştirme olayının batı dillerinde ise “conversion (dönüşüm)” kelimesine karşılık geldiği de bilinmektedir. Batı dillerinde dinini değiştirip Müslüman olan kişilere ise “convert” ifadesi kullanılmaktadır. Kişilerin din değiştirmelerine neden olan bazı sebepler mevcuttur. Bu sebepler ise kişiden kişiye göre değişen farklılıklardır. Bu sebepleri genel olarak; Kültürel etkileşimler, kişinin içinde bulunmuş olduğu psikolojik etkenler, sosyal ve kültürel etkenler, kişinin yaşamış olduğu dini inancının kendisini tam manasıyla tatmin edememesi gibi birçok faktörün bulunduğu bilinmektedir. İçerisinde bulunmuş olduğu dini inancını değiştirip Müslüman olmak isteyen bireylerin bunu belirli şartlar altında yerine getirmeleri beklenir. Dil ile ikrar ve kalp ile tasdik etmesi, Müslüman olmayı kendisinin istemesi, Müslüman olmaya zorlanmaması istenir. Bir kişinin müslüman olması şahitler huzurunda Kelime-i şehadet getirmesi ve İslam dinini kabul etmesi ile sonuçlanmaktadır. İhtida etmiş olan kişilere din değiştirmeleri sonrasında yeni dinlerine yabancılaşmama, uyum sağlamaları amacı ile yöneticilerin takdiri ve görevi yerine getirecek olan kişilerin yardımıyla bazı hediyeler takdim edilerek yeni hayatlarına başlamalarına yardımcı olunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbekir, ihtida, mühtedî, şer’iyye sicilleri,

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

ABSTRACT

MA THESIS

**CONVERSION MOVEMENTS IN THE
OTTOMAN EMPIRE (DIYARBEKİR EXAMPLE
18TH CENTURY)**

Nuran NERGİZ

Supervisor : Prof. Dr. İbrahim SOLAK

Year : 2025 Pages: 73+IX

Jury : Prof. Dr. İbrahim SOLAK (Chairperson)
: Assoc. Prof. Dr. Yaşar ARSLANYÜREK (Member)
: Assist. Prof. Dr. Ümmet SOYDEMİR (Member)

The term "ihtida" (conversion) derives from the root hüdâ (hedy, hidâyet), meaning "to find the right path, to show the way," and translates to "to reach the truth, to find the right path." It refers to the individual who, while a nonbeliever or adherent to another religion, later embraces Islam voluntarily and without any coercion. Those who change their religion and become Muslim are called converts. It is also known that the act of changing religion corresponds to the word "conversion" in Western languages. In Western languages, the term "convert" is used to describe someone who changes their religion and becomes Muslim. There are several reasons why people change religion. These reasons vary from person to person. These reasons are generally known to include cultural interactions, psychological factors, social and cultural factors, and the individual's inability to fully satisfy their current religious beliefs. Individuals who wish to change their religious beliefs and become Muslim are expected to do so under certain conditions. They are asked to verbally confess and heartily confirm their choice to become a Muslim, and not be forced to do so. Becoming a Muslim is achieved by reciting the Shahada in the presence of witnesses and accepting Islam. To ensure that converts feel comfortable with their new religion and adapt to it, they are provided with gifts, at the discretion of the administrators and with the assistance of those responsible, to help them begin their new lives.

Keywords: Diyarbekir, conversion, convert, şer'iyye sicilleri,

ÖN SÖZ

Kurulduğu tarihten yıkılış tarihine kadar birçok bölgeyi hâkimiyeti altına alan Osmanlı Devleti, araştırma yapmak isteyen kişilerin çalışabilecekleri geniş alanlar ve konular açısından ilgi çekmektedir. Araştırmacıların bu doğrultuda yaptıkları çalışmalarda başvuracakları ve yararlanabilecekleri kaynakların en başında arşiv kayıtları, yerel ve bölgesel çalışmalarda ise şer'iyeye sicilleri gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin yerel yönetimi tarafından tutulmuş olan şer'iyeye sicilleri bölgesel olarak araştırma yapacaklar için önemli çalışmalardır. Özellikle bu tezin konusunda 18. yüzyıl Diyarbakır sicillerinden yararlanılmıştır. Diyarbakır kadı sicillerinin orijinal halleri İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı Osmanlı Arşivinde yer almaktadır. Çalışmamızda yer alan 18. yüzyıl'a ait olan defter sayısı 18 adet olup toplam 1.865 sayfadan oluşmaktadır. Bu tez'de değerlendirmesi yapılacak olan Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan 3712 Numaralı (H. 1145-1212/1732-1798), 3754 Numaralı (H. 1151-1154/ 1738-1741), 3773 Numaralı (H. 1170-1296/1757-1879), 3749 Numaralı (H. 1208-1209/ M. 1793-1794) şer'iyeye sicilleri dâhilinde yer almış olan ihtida kayıt örneklerinden faydalanılacaktır. Diyarbakır şer'iyeye sicilleri, Ahmet Zeki İzgöer'in editörlüğünde Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahrıman tarafından bir proje kapsamında yayınlanmıştır. (Bu proje T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, T.C. Diyarbakır Valiliği, Dicle Üniversitesi, Karacadağ Kalkınma Ajansı, DÜBAP Başkanlığı, Kayapınar Belediyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından desteklenmiştir). Bu tez çalışmasında adı geçen ve yayınlanan sicillerden faydalanılmıştır. Tezin giriş kısmında araştırmanın konusu, önemi, amacı, kaynakları ve araştırmanın yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde; Diyarbakır Adının Menşei ve Coğrafi Konumu anlatılmıştır. Üçüncü bölümde Şer'iyeye Sicillerinin muhtevası hakkında, dördüncü bölümde Osmanlı Hukuk Yapısı, beşinci bölümde Gayrimüslimler hakkında ve son olarak altıncı bölümde ise İhtida hakkında bilgiler verilmiştir.

Nuran NERGİZ
KAHRAMANMARAŞ - AĞUSTOS - 2025

TEŞEKKÜR

Tez çalışmamın planlanmasında, yürütülmesinde ilgi ve desteklerini esirgemeyen, yönlendirmeleriyle şekillendiren danışman hocam Sayın Prof. Dr. İbrahim SOLAK’a teşekkürlerimi sunarım. Hayatımın her alanında beni her zaman destekleyen güç veren anneme, babama ve kardeşlerime teşekkürü bir borç bilirim.

Nuran NERGİZ
KAHRAMANMARAŞ - AĞUSTOS - 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ	III
TEŞEKKÜR.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	VII
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
EKLER LİSTESİ	IX
1. GİRİŞ	1
1.1 Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
1.3. Araştırmanın Kaynakları.....	2
1.4. Araştırmanın Yöntemi.....	2
2. OSMANLI HÂKİMİYETİ ÖNCESİ DİYARBEKİR	4
2.1. Diyarbekir Adının Menşei	4
2.2. Diyarbekir'in Coğrafi Konumu.....	5
2.2. Osmanlı Hâkimiyeti Öncesinde Diyarbekir	6
2.3. Osmanlı Hâkimiyetinde Diyarbekir	9
3. OSMANLI HUKUKUNUN GENEL YAPISI	11
3.1. Klasik Dönem Osmanlı Hukuku	11
3.1.2. Şer'i Hukuk	11
3.1.3. Örfi Hukuk.....	12
3.2. Şer'iyeye Mahkemeleri ve Mahkeme Görevlileri	13
3.2.1. Kadı	13
3.2.2. Kadı Yardımcıları	15
3.2.2.1. Müfti	15
3.2.2.2. Naib.....	15
3.2.2.3. Kâtip	16
3.2.3. Diğer Görevliler.....	17
3.2.3.1. Şuhûdü'l-hâl.....	17
4. ŞER'İYYE SİCİLLERİ	19
4.1. Şer'iyeye Sicillerini Meydana Getiren Bazı Belge Türleri.....	20
4.1.1. İ'lam	20
4.1.2. Hüccet.....	20
4.1.3. Ferman.....	21
4.1.4. Tezkire	22
4.1.5. Berat	22

4.1.6. Buyuruldu (Buyruldu)	23
5. OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLET SİSTEMİ.....	24
6. İHTİDA.....	28
6.1. İhtidanın Sebepleri	30
6.2. İhtidanın Kültürel ve Dini Sebepleri	32
6.3. İhtida Süreci ve Sonrasında Yaşanılan Süreçler	44
6.4. Diyarbakir'de İhtida İle İlgili Belgeler	46
6.5. Diyarbakir'de ihtida.....	48
6.6. İhtida Etmiş Olan Kişilere Yapılan Yardımlar	49
6.7. İhtida Kayıtlarının Şer'iyye Sicillerinde Yer Alış Şekilleri	50
6.8. Diyarbakir'de İhtida Kavramının Yıllara Göre Dağılışı	51
6.9. İhtidaların Aylara Göre Dağılışı	52
6.10. Milletlerine Göre İhtida Etmiş Olan Kişiler	53
6.11. İhtida Etmiş Olan Kişilerin İsimleri	54
6.12. Diyarbakir Şer'iyye Sicil Kayıtları	55
7. SONUÇ VE TARTIŞMA	63
KAYNAKLAR	64
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

KISALTMALAR

TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Bkz.	: Bakınız
Vd.	: Ve Devamı
C.	: Cild
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Çev.	: Çeviren

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablolar

Sayfa

Tablo 6.1. İhtida Kavramının Yıllara Göre Dağılışı.....	52
Tablo 6.2. İhtidaların Aylara Göre Dağılışı.....	53
Tablo 6.3. (3712 Numaralı Sicil) Diyarbekir’de İhtida Etmiş Olan Kişiler	56
Tablo 6.4. (3754 Numaralı Sicil) Diyarbekir’de İhtida Etmiş Olan Kişiler	60
Tablo 6.5. (3773 Numaralı Sicil) Diyarbekir’de İhtida Etmiş Olan Kişiler	62
Tablo 6.6. (3749 Numaralı Sicil) Diyarbekir’de İhtida Etmiş Olan Kişiler	62

EKLER LİSTESİ

- Ek 1. 3712 (H. 1145-1212/1732-1798) Numaralı Sicile Ait [1a-2] Numaralı İhtida İle İlgili Belge
- Ek 2. 3712 (H. 1145-1212/1732-1798) Numaralı Sicile Ait [55a-3] Numaralı İhtida İle İlgili Belge
- Ek 3. 3754 (H. 1151-1154/1738-1741) Numaralı Sicile Ait [1a-5] - [1a-6] - [1a-8] - [1a-9] - [1a-10] İhtida İle İlgili Belgeler
- Ek 4. 3754 (H. 1151-1154/1738-1741) Numaralı Sicile Ait [92b-2] - [92b-3] - [92b-4] - [92b-6] Numaralı İhtida İle İlgili Belgeler
- Ek 5. 3754 (H. 1151-1154/1738-1741) Numaralı Sicile Ait [93a-3] - [93a-4] - [93a-6] - [93a-7] - [93a-10a] - [93a-11] - [93a-12] - [93a-14] - [93a-15] - [93a-16] Numaralı İhtida İle İlgili Belgeler
- Ek 6. 3773 (H. 1170-1296/1757-1879) Numaralı Sicillere Ait [1a-1] - [1a-2] - [1a-4] - [1a-5] Numaralı İhtida İle İlgili Belgeler
- Ek 7. 3749 (H. 1208-1209/ M. 1793-1794) Numaralı Sicile Ait [34a-3] Numaralı İhtida İle İlgili Belge

1. GİRİŞ

1.1 Araştırmanın Konusu

Osmanlı Devleti Asya, Avrupa ve Afrika'yı içine alan geniş coğrafyalara hâkimiyet kurmuştur. Farklı etnik kökenli toplulukları baskı altına almadan özgür bir şekilde yaşamalarını sağlamıştır. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti bu yönüyle birçok araştırmacının ilgisini ve dikkatini çekmiştir.¹ Osmanlı Devleti bünyesinde dil, din, ırk, kültür gibi farklı milletlerden birçok insan bir arada uyum ve tolerans içerisinde yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin göstermiş olduğu bu hoşgörü politikasının sonucu olarak bazı gayrimüslimler İslam dinini benimseyerek Müslümanlığı tercih etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde Müslümanlığa geçen gayrimüslimler ise ihtida başlığı adı altında değerlendirilerek, kavramsal olarak bu isim ile adlandırılmıştır. Dinlerini değiştiren kişilere mühtedî ismi verilmektedir. Bu çalışmada Diyarbakır'de ihtida hareketleri incelenmiştir.

Tez çalışmasında Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan, 3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798), 3754 Numaralı Sicil (H. 1151-1154/ 1738-1741), 3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879), 3749 Numaralı (H. 1208-1209/ M. 1793-1794) şer'iyye sicilleri dâhilinde yer almış olan ihtida kayıt örneklerinden faydalanılacaktır.

1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Diyarbakır şehri birçok medeniyete ev sahipliği yapmasından dolayı din değiştirme hususunda oldukça merak uyandırmaktadır. Diyarbakır şehri coğrafi konumu, geçiş yolları üzerinde bulunması, Dicle ve Fırat nehirleri ile olan bağlantısından dolayı asırlar boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bunun sonucu olarak birçok din, dil ve ırktan insanlar bir arada uyum içinde yaşamışlardır.² Diyarbakır, Asur Krallığı, Med Krallığı, Pers Krallığı, Makedon Krallığı, Roma İmparatorluğu, Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Mervaniler, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyübiler, Anadolu Selçukluları, Mardin Artukluları, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunmuş olduğu zaman diliminde birçok medeniyete ev

¹ Bu anlamda yapılan çalışmalara örnek olarak; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, I-IV* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları); Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ(1300-1600)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016); Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IIV*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019); Madeline C. Zilfi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kölelik ve Kadınlık(1700-1840)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018) isimli eserler gösterilebilir.

² İlhan Palalı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1999), 22-28.

sahipliği yapmıştır.³ Konumuz itibarı ile Diyarbakır bölgesinde bulunan dinlerini değiştirip Müslüman olan kişiler adı geçen siciller yardımı ile Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi tarafından değerlendirilmiştir. Burada yaşamış olan farklı milletlerden ve dinlerden olan kişiler uyum içinde bir arada yaşamışlardır. İncelenmiş olan sicillerde genellikle Ermeniler daha fazla mevcuttur. Çalışmanın temel amacı, adı geçen sicil ve yayımlanan eserlerdeki verilere dayanarak Diyarbakır'ın 18. yüzyılda yaşamış olan ihtida olaylarını incelemektir. Osmanlı'da İhtida Hareketleri (Diyarbakır Örneği 18. Yüzyıl) başlıklı tez konusu ihtida üzerine yapılmış belgelerin incelenmesi, ihtida eden kişiler hakkındaki bilgiler, ihtida sonrasında yaşanan gelişmelerin detaylı anlatımların aktarılması konumuzu önemli kılmaktadır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmanın temel ve en önemli kaynağı Diyarbakır şer'iyye sicilleridir. Bu konuda ele alınan temel kaynaklar Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesince tutulan, 3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798), 3754 Numaralı Sicil (H. 1151-1154/ 1738-1741), 3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879), 3749 Numaralı (H. 1208-1209/ M. 1793-1794) şer'iyye sicilleridir. Bahsi geçen siciller, Ahmet Zeki İzgöer'in editörlüğünde Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahrıman tarafından bir proje kapsamında yayınlanmıştır. Bu tez çalışmasında adı geçen ve yayımlanan sicillerden faydalanılmıştır.⁴

Bu tez Çalışmasında 3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798), 3754 Numaralı Sicil (H. 1151-1154/ 1738-1741), 3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879), 3749 Numaralı Sicil (H. 1208-1209/ M. 1793-1794) numaralı şer'iyye sicillerinin orijinal hali ile transkript edilmiş halleri karşılaştırılarak elde edilmiş olan kayıtlar, makaleler, kitaplar, ansiklopediler, sözlükler, kaynak eserler, doktora ve yüksek lisans tezleri ile desteklenerek, Diyarbakır'ın belirtilmiş olan tarih aralıklarında meydana gelen ihtida olayları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Tez araştırma konusu tespit edildikten sonra şer'iyye sicillerinin orijinal halleri Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan sicillerin yukarıda da belirtildiği üzere transkript edilerek hazırlanan ve Diyarbakır Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmış olan Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan, 3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798), 3754 Numaralı Sicil (H. 1151-

³ Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017), 13-35.

⁴ Dicle Üniversitesi, "Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri" (Erişim 10 Aralık 2024).

1154/ 1738-1741), 3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879), 3749 Numaralı Sicil (H. 1208-1209/ M. 1793-1794) numaralı Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri taranarak ihtida etmiş olan gayrimüslimler ve gayrimüslümlerin ictimai statüleri, meslekleri, yaşları tespit edilmiştir.

Şer'iyye sicillerinde bulunan belgeler tasnif edilmiştir. Tez çalışmasının konusu olan ihtida kayıtları belirlenmiştir. Şer'iyye sicillerinin haricinde Diyarbakır tarihi ve ihtida ile ilgili makaleler, kitaplar, doktora ve yüksek lisans tezleri hakkında literatür çalışması yapılarak⁵ bu çalışmalar okunmuş, tasnifleri ve fişlemeleri yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalardan sonra tez konu bütünlüğü içerisinde yazılmaya başlanmıştır.

⁵ Nejat Göyünç, “Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* (Mart, 1969), 23; Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 9/464 – 469; Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1995); M. Halil Yinanç, “Diyarbakır Şehir ve Bölgesindeki Vuku’atin Tarihi”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1994); Besim Darkot, “Diyarbakır”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997); Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği’ndeki Yer İsimleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya 1999); Palalı, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, 22-28; Alâaddin Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri ve Osmanlı Mahkemesi (1640 – 1750)”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Selçuk Üniversitesi*, 7 – 9 Nisan 1999, (Konya: Selçuk Üniversitesi, 2000); Ali Köse, “İhtida”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/ 554-558; Güven Dinç “Kıbrıs’ta İhtidâ Hareketleri (1800 – 1878)”, *Bilig* (Ocak 2018), 84; Hava Selçuk, “Şer’iyye Sicillerine göre Kayseri’de İhtida Hareketleri (1645 – 1665)”, *Dini Araştırmalar* 5/13 (Mayıs-Ağustos 2002), 165-175; Mehmet Ali Ünal, “Diyarbakır’da Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyarbakır Beylerbeyliğinin Kurulması”, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (20-22 Mayıs 2004), ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, (Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 2004), 567-574; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri* (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2002); Karaboğa, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaleti’nde İktisadi Hayat (1518-1568)*; Ali Açık, “Şer’iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772 – 1897)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (Erzurum 2004), 23; Esra Karadağ, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu’da İhtida Hareketleri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ (1839 – 1876)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008); Hayreddin Kızıl, *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010); Halide Aslan, *Son Dönem Osmanlı Yönetiminin Din Değiştirmelere (İhtida) Yönelik Tutumları Üzerine Bir Değerlendirme*, CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Bildirileri Kitabı, (Uşak: Nisan 2011); İbrahim Yılmazçelik, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatının Önemli Merkezlerinden Biri Olan Diyarbakır’da Bazı Görevlilerle İlgili Tespitler”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (Mayıs 2012), 31; Halide Aslan, “Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (Temmuz-Aralık 2012), 55-82; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 1-380; Selim Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad*, (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017); Tijana Krstic, *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları 15.-17. Yüzyıllar*, çev. Ahmet Tunç Şen, (İstanbul: Kitap Yayınevi, Mart 2015); Erkan Serim, *XVIII. Yarıyında Yüzyılın İlk Diyarbakır’da Dini Hayat Ve Kurumlar (1732-1747)*, (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), Ümit Güler, “18. YY. Diyarbakır’ında Mühtediler”, *Uluslararası Harran Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, ed. Hüseyin Eriş-Merve Kırdıyüz, (Şanlıurfa, İksad Yayınevi, 2019); 1255; Ahmet Gülenç, *Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Diyarbakır 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Nisan 2020), 225-242; Bilal Yıldız, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Denizli’de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 105-120.

2. OSMANLI HÂKİMİYETİ ÖNCESİ DİYARBEKİR

2.1. Diyarbekir Adının Menşei

Diyarbekir adının menşei hakkında sosyal bilimciler çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunun temel sebebi Mezopotamya coğrafyasında asırlar boyunca hükmetmiş ve hâkimiyet kurmuş olan imparatorluklar, krallıklar, yerel ve bölgesel yönetimlerin dönemlerinde kendi dil yapısına uygun isimlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Diyarbekir coğrafi konumu itibarıyla bereketli hilal olarak adlandırılan, tarıma elverişli ve ticari geçiş güzergâhında bulunur. Bundan dolayı birçok devlet ve millet bölgeyi ele geçirmek istemiştir.⁶ Diyarbekir ve çevresine hâkimiyet kuran Asur Krallığı'nda Diyarbekir ismi "Amidi" ve "Amedi"⁷, Roma hâkimiyeti döneminde kendi kaynaklarında Amid ve Amida olarak⁸, bölgede yaşayan Süryani topluluğunun edebi kaynaklarında ise Emit, Amide ve O'mit olarak bilinmektedir.⁹ İslamiyet döneminde Diyarbekir şehri Arapça kaynaklarda "Amid" isim olarak yazıldığı bilinmektedir.¹⁰

Hız. Osman zamanında ise Diyarbekir'in ismi Müslüman Arap coğrafyacıların yapmış olduğu isimlendirmeye göre el-Cezire olarak belirtilmiştir.¹¹ Bölgeye yerleşen Arap kabilelerinin isimlendirmelerine göre Diyarbekir şehri "Diyar-ı Mudar¹², Diyar-ı Rabia¹³, Diyar-ı Bekr" olmak üzere üç komutanlık haline getirilmiştir.¹⁴ Arap coğrafyacı, tarihçi ve seyyah Yakut El-Hamevî eserinde Diyâr-ı Bekr bölgesinin isminin Bekr b. Vâil'den geldiğini belirtmiş ve Âmid'in batı tarafında Dicle Nehri ile Nusaybin'e (Mardin) yakın dağlık bir bölgede olduğunu aktarmaktadır.¹⁵ Ortaçağ Tarihçisi Doç. Dr. Mustafa Aylar, İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır) adlı makalesinde Diyarbekirin coğrafyasını anlatırken 10. yüzyılda yaşamış Fars kökenli

⁶ Darkot, "Diyarbakır", 3/601; Alaaddin Kalaycı, "Romalı Tarihçi ve Asker Ammianus Marcellinus'un Anlatımlarında Sasani Kralı II. Şapur'un İS 359 Yılında Amida Kuşatması", *Diyarbakır Gelecek Tasavvuru: Şehir ve Tarih – Maziden Atıya Diyarbakır*, ed. Ali Karakaş vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024), 93-105.

⁷ Serim, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarisında Diyarbekir'de Dini Hayat Ve Kurumlar (1732-1747)*, 5; Kızıl, *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi*, 8; Nurgül Yıldırım, "Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri", *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 52/2 (2012), 1-2.

⁸ Serim, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarisında Diyarbekir", 5; Kızıl, *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurlar*, 8.

⁹ Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*; 1-176; Serim, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarisında Diyarbekir", 5; Kızıl, "Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurlar" 8.

¹⁰ Serim, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarisında Diyarbekir", 5; Kızıl, "Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurlar", 8.

¹¹ Mustafa Aylar, "İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, (Aralık 2019) 12/XVIII, 1386.

¹² Darkot, "Diyarbakır", 3/601.

¹³ Darkot, "Diyarbakır", 3/601.

¹⁴ Kızıl, *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurlar*, 8; Darkot, "Diyarbakır", 3/601.

¹⁵ Aylar, "Coğrafya", 1401.

Müslüman coğrafyacı İbn el-Fakih el-Hamadani Kitab al-Buldan adlı eserinde Amid kentinin isim kökeninin Rumca olduğu bilgisinden bahsetmiştir.¹⁶

İslami kaynaklarda Âmid olarak kullanılmaya başlanan Diyarbekir ismi Osmanlı hâkimiyetine kadar kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bazı dönemlerinde Kara Âmid ismiyle de anılmıştır.¹⁷ Cumhuriyet dönemindeki resmi kayıtlara göre yaklaşık olarak 1937-1938 yılında Diyarbakır ismiyle anılmaya başlanmıştır.¹⁸

2.2. Diyarbekir'in Coğrafi Konumu

Diyarbakır Anadolu'da bulunan en eski şehirlerden birisidir. Ticaret yolları üzerinde ve Dicle kıyısında yer almasından dolayı burası ticaret ve kültür merkezi konumuna gelir ve birbirinden farklı birçok dine ev sahipliği yapar. Diyarbakır; kuzey doğusunda Toros Dağları, batısında Karacadağ, güneyinde Mardin Tepeleri bulunur. Coğrafi konum olarak 37. enlem dairesinin 56 dakika kuzeyinde ve 40. boylam dairesinin 13 dakika doğusunda denizden 650 metre yükseklikte Güneydoğu Anadolu'nun orta bölümünde yer almaktadır.¹⁹ Diyarbakır şehri kurulmuş olduğu coğrafya, kuzey kısmı dağlık yaylalarla güney kısmı ise step düzlükler arasında bulunan bölgede yerleşmeye uygun ve elverişli bir geçiş alanında bulunmaktadır. Diyarbakır, bir yandan Akdeniz ve Basra Körfezi'ne, bir yandan Harput – Sivas-Samsun yoluyla Karadeniz'e, diğer taraftan Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran bölgelerine kadar uzanan ana yollarının üzerinde yer alan ve bu özelliğinin sağladığı avantajlarından tarih boyunca faydalanmıştır. Diyarbakır bölgesi için konaklama, ticaret yollarının denetlenmesi, savunma üssü gibi birçok unsurları da bünyesinde barındırdığı için önemli bir geçiş noktasında yer almaktadır.²⁰

Diyarbakır'ın coğrafyası ile ilgili olarak coğrafyacıların da verdiği bilgiler şu şekildedir. Doç. Dr. Mustafa Aylar, İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır) adlı makalesinde Diyarbakır'ın coğrafi tanımını yaparken Diyarbakır'ın coğrafi olarak anlatılması hususunda Arap coğrafyacı İbn Havkal'ın Sûretü'l – Ard adlı eserinde Amid kentinin Dicle nehrinin sağ tarafında ve batısında bir dağ üzerinde kurulu

¹⁶ Aylar, “Coğrafya”, 1384-1412.

¹⁷ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/464 – 469; Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı, 7; Nuran Nergiz, “Diyarbakır'de İhtida Üzerine Gözlemler (18. Yüzyıl)”, Diyarbakır Gelecek Tasavvuru: Şehir ve Tarih – Maziden Atiye Diyarbakır*, ed. Ali Karakaş vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024), 301 – 312; Darkot, “Diyarbakır”, 3/601.

¹⁸ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/464; Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır*, 7; Nergiz, “Diyarbakır'de İhtida”, 301 – 312; Darkot, “Diyarbakır”, 3/601.

¹⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 200-280; Nergiz, “Diyarbakır'de İhtida”, 301-312; Recep Aksu, *Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2017), 1-430.

²⁰ Kızıl, *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurlar*, 7; Mehmet Emin Yakut, *Şehir Coğrafyası Açısından Diyarbakır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020), 69-136.

olduğunu belirterek etrafında suların siyah taşlardan olduğu bilgisini aktarmaktadır.²¹ Diyarbekir'in coğrafi konumu hakkında detaylı bilgi veren bir diğer yazar ise 10. yüzyılda yaşayan ilk Müslüman Arap Coğrafyacı Makdîsî'dir. Makdisi eserin detaylarında ise Amid bölgesi hakkında vermiş olduğu bilgilerde, El-Cezîre bölgesini Akûr (Mezopotamya) olarak isimlendirmiş ve bu bölgenin Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Bekr bölgesinden oluştuğunu belirtmiştir.²²

Doç. Dr. Mustafa Aylar, İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ'da Âmid (Diyarbakır) adlı makalesinde Diyarbekir'in tanımını yaparken Arap filozof, şair, âlim ve seyyah olan 10. yüzyılda yaşamış Nâsir-ı Hüsrev'den bazı alıntılar yapmıştır. Bu alıntılara göre; Hüsrev Diyarbekir kentine gelmiş ve buradaki gözlemlerini yazmış olduğu Sefername adlı eserinden aktarım yapmıştır. Aylar, makalesinin detaylarında, Nâsir-ı Hüsrev Sefername adlı eserinde Diyarbekir kentinin bütün bir kayanın üstüne kurulduğunu, şehirde muntazam büyük taşların yontularak muazzam bir kalenin yapıldığını belirtmiştir.²³

2.2. Osmanlı Hâkimiyeti Öncesinde Diyarbekir

Diyarbekir, MÖ 6. yüzyılda Asur hâkimiyeti altında kalmış ve sonrasında MÖ 5. – 3. yüzyıllar arasında sırasıyla Ahameniş Krallığı ve devamında Makedon Krallığı hâkimiyetine girmiştir. Diyarbekir şehri Selevkos Krallığı yönetiminde 200 yılı aşkın hâkimiyet kurmalarına rağmen zayıflaması neticesinde²⁴ MÖ 64 yılında Roma tarafından ele geçirilmiştir.²⁵ Roma İmparatoru, II. Constantius (337-361) zamanında Diyarbekir aldığı göçler neticesinde hızla büyüyerek bölgede önemli merkezlerden olmuştur. II. Constantius, Sasani saldırılarına karşı Roma sınırları içerisinde yer alan Amida'nın çevresine kaleler, kuleler inşa ettirerek şehrin etrafını surlarla çevirmiştir. Amida Şehri, Sasani Kralı II. Şapur (309-379) zamanında saldırılarla karşı karşıya kalmıştır. MS 359 yılında tekrardan saldırıya geçen Sasaniler, Amida şehrini uzun ve zorlu bir mücadeleden

²¹ Aylar, "Coğrafya", 1384-1412.

²² Aylar, "Coğrafya", 1399-1400.

²³ Aylar, "Coğrafya", 1384-1412.

²⁴ Simon Hornblower, *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 631-645; David Sacks vd., *Encyclopedia of the Ancient Greek World* (New York: Facts on File, United States, 2005) 53; Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu'nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. Yüzyıllar Arası)* (İletişim Yayınları, İstanbul, 2007), 135; David Magie, *Roman Rule In Asia Minor: To The And Of The Third Century After Christ* (New Jersey, Princeton University Press, 1950), 4.

²⁵ Bülent İplikçioğlu, *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), 106; Nurgül Yıldırım – Meltem Temizkan, "The Wars Of Dominion Between Seleucid And Parthian Kingdoms In Mesopotamia", *History Studies* 13(4) 2021, 1364; Nurgül Yıldırım – Meltem Temizkan, "Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 (39) 2017, 127; Ercüment Yıldırım, "Suriye Eyaleti'nin Kuruluşuna Kadar Roma'nın Doğu Akdeniz'de Korsanlıkla Mücadelesi", *Cedrus Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Dergisi* 2016, 96-97.

sonra ele geçirmişlerdir.²⁶ Roma İmparatoru I. Valentinianus (364-375), Amida şehrinin savunma kalesine eklemeler yaparak, dış saldırılara karşı kuvvetlendirmek istemiştir. Doğu Roma İmparatoru I. Anastasius (430-518) zamanında, Sasani İmparatoru Cabades Amid şehrini Roma İmparatorluğundan geri almış fakat bu uzun sürmemiştir. Amid bölgesinde uzun yıllar devam eden Roma - Sasani mücadeleleri sonucunda hasar gören kale surlarının onarımı ve bakımları Doğu Roma imparatoru I. Justinianus (485-565) tarafından yapılmıştır.²⁷ İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte Hz. Muhammed (571-632) (sav) zamanında Bizans İmparatoru ile mücadele edilmiştir.²⁸ Amid bölgesi 639 yılında Hz. Ömer'in El-Cezire'nin fethini gerçekleştirmekle görevlendirdiği İyâz bin Ganem komutasındaki Hâlid bin Velîd ve İslam orduları tarafından fethedilmiştir.²⁹

Diyarbakır bölgesi Abbasiler döneminde, el-Cezire vilayetine bağlı *âmil* (memur ve özellikle vergi memuru) tarafından yönetilmekteydi. Abbasi halifesi tarafından Diyarbakır âmili olarak görevlendirilmiş olan Ebû Mûsâ İsâ bin el-Şeyh bin el-Selîl eş-Şeybânî, Abbasi halifesine isyan ederek 868 yılında Şeyhoğulları beyliğini kurmuştur. Şeyhoğulları beyliği yaklaşık otuz yıl boyunca Diyarbakır bölgesine hâkim olmuştur. Halife Mu'tazîd-Billâh'ın Âmid'i ele geçirmesi ile Şeyhoğullarının Diyarbakır bölgesindeki hâkimiyeti sona ermiştir.³⁰ Diyarbakır bölgesi Şeyhoğullarının yönetiminden sonra 930-978 yılları arasında Hamdanilerin, 978-984 yılları arasında Büveyhoğullarının, 984-1085 yılları arasında ise Mervanilerin hâkimiyetinde kalmıştır.³¹ Ayrıca İslamiyetin yayılması ile birlikte mezhepler de ortaya çıkmıştır. Bu devirde Hâricîlik yerine Sünnîlik yayılmaya başlamıştır, Hanbelî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî mezheplerinden olan büyük fakihler ve ilim adamları Diyarbakır bölgesinde görev yapmaya başlamışlardır.³²

Diyarbakır bölgesi Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Melikşah (1055-1092) tarafından Mervanilerin elinden alınmıştır. Fahruddevle Muhammed bin Cehir'in komutasındaki kuşatma uzun ve zorlu sürse de Büyük Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir. Diyarbakır bölgesine Sultan Melikşah tarafından vali görevlendirmesi olmuştur. Sultan Melikşah'ın 1092 yılında ölümü üzerine Mervanoğlu Beyliğinden Nasruddevle Mansur Diyarbakır bölgesini kısa süreliğine ele geçirmiş olsa da burası tekrardan Suriye Meliki olan Tutuş Bey tarafından tekrardan ele geçirilmiştir. Diyarbakır, 1093-1097 yılları arasında Suriye Selçukluları, 1098-1183 yılları arasında ise İnaloğulları'nın hâkimiyeti altında faaliyetlerde bulunmuştur. Diyarbakır bölgesi 1185

²⁶ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır*, 7-8; Kalaycı, "Romalı Tarihçi ve Asker Ammianus Marcellinus'un Anlatımlarında Sasani Kralı II. Şapur'un İS 359 Yılında Amida Kuşatması", 93-105.

²⁷ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır*, 8.

²⁸ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır*, 8.

²⁹ Yinanç, "Diyarbakır Şehir ve Bölgesindeki Vuku'atın Tarihi", 612; Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır*, 8; Göyünç, "Diyarbakır", 9/464.

³⁰ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır*, 8; Göyünç, "Diyarbakır", 9/464.

³¹ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakır*, 8; Kızıl, *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurlar*, 18.

³² Göyünç, "Diyarbakır", 9/464.

yılından itibaren Selahaddin Eyyubi'nin egemenliği altına girmiştir ve bu bölgeye Artukoğlu Nureddin Mehmed vali olarak görevlendirilmiştir.³³

Selâhaddîn-i Eyyûbî, Hısnıkeyfâ Artuklu Emîri Nûreddin Muhammed'in kışkırtmaları neticesinde 579 (1183) yılında Âmid bölgesine gelerek şehri ele geçirerek şehri Nûreddin Muhammed'e vermiştir. 1185 yılında Meyyâfârikîn'in Selâhaddîn-i Eyyûbî ele geçirmesi ardından Hısnıkeyfâ'nın da Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye bağlılığını bildirmesi sonucunda bütün Diyarbekir bölgesi ve çevresi Eyyûbîler'in hâkimiyeti altına girmiştir.³⁴ Artukoğlu Nureddin Mehmed Diyarbekir bölgesi vali olarak görevlendirilmiştir.³⁵

Diyarbekir, 1257 yılında Meyyâfârikîn Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil II. Nâsırüddin'in himayesine girmesine rağmen 1259 yılında İlhanlıların hükümdarı Hülâgû Han tarafından tekrardan alınarak Anadolu Selçuklu Devleti'ne verilmiştir.³⁶ 1282-1284 yıllarında İlhanlıların hükümdarı Hülâgû'nun oğlu Teküder tarafından Diyarbekir bölgesini yönetimi Harun'a verilmiştir. İlhanlıların yıkılması neticesinde Diyarbekir bölgesi Celâyirîliler'in idaresi altına girmiştir.³⁷ Diyarbekir, 1394 senesinde Timur tarafından ele geçirilmiştir. Timur Akkoyunlu Devleti'nin beyi olan Karayülük Osman'a Irak ve Suriye seferleri sırasında yapmış olduğu katkılardan dolayı Diyarbekir'in yönetimini vermiştir.³⁸ Karayülük Osman Bey Timur'un ölmesi üzerine Diyarbekir merkezi olmak üzere burada Akkoyunlu Devletini kurmuştur.³⁹ Akkoyunlu Devleti ve Uzun Hasan ile yapılan 11 Ağustos 1473 Otlukbeli savaşıyla birlikte Diyarbekir bölgesinde Akkoyunluların hâkimiyeti sona ermiştir. 23 Ağustos 1514 yılında Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti arasında yaşanan Çaldıran Savaşı sonrasında Diyarbekir bölgesinin yönetimi Osmanlı Devleti'nin idaresine ve yönetimine geçmiştir.⁴⁰

Osmanlı Döneminde önemli eyaletlerden Diyarbekir Beylerbeyliği olarak resmi kayıtlara girmiş ve şehrin merkezi Amid olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Döneminde önemli sancaklardan Diyarbekir Beylerbeyliği olarak resmi kayıtlara girmiş ve şehrin merkezi Amid olarak adlandırılmıştır. Diyarbekir hakkında Osmanlı döneminde yaşayan Evliye Çelebi Seyahatnamesinde detaylı bilgiler aktarılmaktadır. “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Diyarbekir'in ilk kuruluş nedenini şu şekilde belirtmektedir. Diyarbekir şehri, Hz. Yunus Peygamber'in Diyarbekir'e gelişiyile ilgilidir. Eski Musul halkının Müslüman olmamasından dolayı Diyarbekir'e gelen Hz. Yunus, Diyarbekir halkının mucize istemeden Müslüman olması üzerine çok sevinmiş ve Diyarbekir'lilere güzel dualarda bulunmuştur. O zamanda, Allah'ın hikmetiyle Amalak kızlarından olan

³³ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir*, 8-9.

³⁴ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/464; Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir*, 9.

³⁵ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir*, 9.

³⁶ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir*, 9; Göyünç, “Diyarbakır”, 9/464 – 465.

³⁷ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir*, 9. Göyünç, “Diyarbakır”, 9/464 – 465.

³⁸ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir*, 9.

³⁹ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir*, 9-10

⁴⁰ Gülenç, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbekir*, 10.

yıldızı parlak bir kız Melike Yunus Peygamber'e iman ederek Müslüman olmuştu. Bu Melike Hz. Yunus'un öğretimiyle Diyarbekir'i sert kara taştan Fis Kayası'nda inşa etmişti. İşte bu kızın adıyla ilintili olarak orası Diyar-ı Bıkr, yani Kız Şehri olmuştur.⁴¹

2.3. Osmanlı Hâkimiyetinde Diyarbekir

Diyarbekir şehri Çaldıran Savaşı sonrası 10 Eylül 1515'te Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girmiştir.⁴² Bazı kaynaklara göre ise 4 Kasım 1515'de Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğe tayin edilmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin idarî teşkilatlanması içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbekir eyaleti teşkil edilmiştir.⁴³ Âmid merkez olmak üzere Diyarbekir Beylerbeyliği kurulmuş ve 4 Kasım 1515'te bu beylik Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verilmiştir. Mayıs 1517'de ise Mardin Kalesi'nin Osmanlı Devleti'nin himayesi altına girmesi ile Diyarbekir bölgesindeki Hısnıkeyfâ, Ergani, Ruha (Urfa), Siirt bölgelerinde bulunan bütün kaleler ve önemli merkezler aynı idare altında toplanmış bulunuyordu.⁴⁴ Bazı kaynaklarda ise bu bölgenin Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra merkezi Diyarbekir olarak belirtmişlerdir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır.⁴⁵

1518 yılında yapılan tahrir kayıtlarının göstermiş olduğu bilgilere göre Diyarbekir Beylerbeyliğine bağlı on iki sancak vardır, bu sancaklar; Âmid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapkir, Kiğı ve Çemişkezek sancaklarıdır. Âmid ve Mardin sancakları birleştirilmiş ve Berriyecik sancağı kaza olacak ve Mardin sancağına bağlanacaktır. Musul, Deyrerahbe, Âne ve Hîr sancakları Diyarbekir beylerbeyliğine dâhil edilmiştir. Diyarbekir bölgesi böylelikle on dört Sancaklı bir beylerbeylik haline gelmiş olur.⁴⁶ Bunun dışında yurtluk-ocaklık sistemiyle yönetilen Atak, Palu, Eğil, Çapakçur, Sasun, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Cüngüş, Hısnıkeyfâ

⁴¹ *Evsâf-ı şehri Hâmid, ya 'ni kal'a-i Kara Âmid belde-i müzeyyen Diyârbekr-i mehâmid Sebeb-i tesmiyesiyçün niçe bin güne kıl ü kâl tahrîr etmişler, ammâ ibtidâ sebeb-i binâsı: Hazret-i Yûnus Nebî aleyhisselâm Musul-ı atıkde sâkin olup ol diyârlarun halkını dine da'vet edüp aslâ bir ferd-i âferideden bir kimesne imâna gelmediklerinden gâyet müte'ellim olup Musul halkına bed-du'â edüp eski Musul harâb oldu. Andan Diyârbekr'e geldikde ahâlisi mu'cize istemeden cümlesi İslâm ile müşerref olduklarından Yûnus Nebî aleyhisselâm mahzûz olup "İliniz vilâyetiniz ma'mûr u âbâdân ve halkınız dâ'imâ mesrûr [u] şâdân olup cümle evlâd u ıyâlleriniz mu'ammer ü mu'ammere olup necîb ü reşîd olalar!" deyü du'â-ı hayr edüp Fızkayası nâm mahalde bir gâr-ı yetîmân içre yedi yıl sâkin oldu. Hikmet-i Hudâ ol asırda bir duhter-i pâkîze-ahter melike var idi kim Amalâk kızlarından idi. Yûnus Nebî'ye imân getirüp müslime oldu. Ve gâyet zengine idi kim niçe bin kenz-i Kârûn'a ve dahme-i Efrâsiyâb'a mâlike idi. Hazret-i Yûnus'un ta'lîmle ol melike bu Diyârbekr'i siyâh seng-i hârâdan Fızkayası'nda binâ etdiğîçün ol kızın nâmile müsemmâ olup müverrih-i Acem "Diyâr-ı Bıkr" derler, ya 'nî "Kız şehri"dir, ammâ müverrihân-ı Rûm-ı zevî'l-mefhûm cümle der-i divârı seng-i hârâ (-) (-) olmağile "Kara Âmid" derler. Ve defterhâne-i pâdişâhîde eyle tahrîr olunmuştur; Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnâme, c.4 (İstanbul: Üçdal Neşriyat), 434.*

⁴² Göyünç, "Diyarbakır", 9/464 – 465.

⁴³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatında Diyarbakır*, 228.

⁴⁴ Göyünç, "Diyarbakır", 9/464 – 465.

⁴⁵ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatında Diyarbakır*, 228.

⁴⁶ Göyünç, "Diyarbakır", 9/468 – 469.

yerleşimleri de bu beylerbeyliğe bağlanmıştı. Bağdat ele geçirildikten sonra ise Âne ve Hît bölgeleri ile Musul sancakları Bağdat beylerbeyliğine bağlanmış, Urfa'nın ise bazen Diyarbakır beylerbeyliğine bazen ise Rakka eyaletine bağlandığı ve onun merkez sancağını oluşturduğu bilinmektedir. XVI. yüzyıl ortalarından sonra ise Bitlis ve Van Beylerbeyliğine bağlanmıştır.⁴⁷ “XVII. yüzyılın ortalarında ise Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazo birer hükümet olarak Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlı gösterilmiştir”.⁴⁸ 1869'da ise Diyarbakır bölgesi Ma'mûretülazîz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından oluşmakta idi. Diyarbakır'e bağlı bazı bölgelerin ise daha sonraları kaza haline getirildiği görülmektedir. Bu bilgilerde kayıtlarda mevcuttur.⁴⁹ Son olarak II. Meşrutiyet döneminde Diyarbakır vilâyeti biri merkez, diğerleri Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancağa ayrılmıştır.⁵⁰

Diyarbakır şehri Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girdikten sonra yapılan tahrirlere göre 1518'de şehir dört kapı ve bu kapılara göre isimlendirilmiş dört mahalleye (Bâb-ı Mardin, Bâb-ı Rûm, Bâb-ı Cebel ve Bâbü'l-Mâ) sahiptir. Bu mahallelerde 1220 Müslüman, 1093 Gayrimüslim aile ile (hâne) 237 vergi mükellefi mücerred (bekâr) bulunuyordu.⁵¹ Bu tarihten itibaren Diyarbakır şehri Doğu bölgesinin en önemli merkez şehirlerinden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Doğu'ya yapacağı seferlerde Diyarbakır şehri merkez üssü olarak kullanılmıştır.⁵² Diyarbakır şehri, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdiği tarihten itibaren Eyalet Merkezi yani "Paşa Sancağı" olmuştur. Diyarbakır şehri Paşa Sancaklığını Osmanlı Devleti'nin tarihi boyunca korumuş ve devam ettirmiş, Osmanlıların önde gelen şehirlerinden birisi olma özelliğini kazanmıştır.⁵³

⁴⁷ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/469.

⁴⁸ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/469.

⁴⁹ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/464 – 469.

⁵⁰ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/464 – 469.

⁵¹ Göyünç, “Diyarbakır”, 9/ 464 – 469.

⁵² Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatında Diyarbakır*, 228 – 229.

⁵³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatında Diyarbakır*, 229.

3. OSMANLI HUKUKUNUN GENEL YAPISI

3.1. Klasik Dönem Osmanlı Hukuku

3.1.2. Şer'i Hukuk

Şeriat kavramı; açık, doğru ve düz yol, herkesin uyması için konan her çeşit kurallar, kanunlar, yasalar, düzenler ve nizamlar, Allah'ın kulları için peygamberleri vasıtasıyla koymuş olduğu ibadet, iman, ahlak ve hukukla ilgili kuralların ve hükümlerin bütünüdür. Din kelimesiyle eş anlamlıdır.⁵⁴ Şer'i hukuk müctehit hukukçuların İslam hukukun kaynakları sonucunda yapmış oldukları araştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. İslam Hukukunun kaynakları ise asli ve tali olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Asli kaynaklar; Kur'an, sünnet, icma ve kıyastır. Tali kaynaklar; mezheplerin ortak olarak kabul etmediği istihsan, istishab, sahabe fetvası, önceki şeriatler ve külli kaidelerdir. Sünni İslam devletlerinde genel anlamda asli esas alınarak hukuki kurallar konulur ve hükümler verilir. Şer'i hukuk Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemi haricinde devletin herhangi müdahalesi olmadan gelişmiştir.⁵⁵

Devletin dayandığı temel yasalar şer'i hukuka bağlıdır.⁵⁶ Osmanlı Devleti hukukunda şer'i hukuktan kastedilen bilgi Kur'an, sünnet, icma ve kıyas gibi şer'i deliller yardımı ile din adamlarının fıkıh kitaplarında değindikleri hukuki hükümlere verilen isimdir. Osmanlı Kanunnamelerinde “şer” veya “şer'i şerif” ifadesi kullanılmaktadır. Bu hükümler bütün Müslümanları bağlar. Osmanlı Devleti hukukunda kişisel hukukun tamamı ve amme hukukunun ise yüzde seksenini şer'i hükümler oluşturur.⁵⁷

Şer'i kelimesi Osmanlıca sözlükte, “Allahü Teâlâ'nın muhâfazasına (korumasına) kavuşmaya vesîle olan âyet-i kerîmeler” anlamlarına gelmektedir.⁵⁸ Şer'i hukuku, İslamiyet'e göre düzenlenmiş kanunlar şeklinde isimlendirmek mümkündür. Şer'i hukuk kurallarının yürürlüğe girmesi hiçbir kişi veya kurumun onayının olup olmadığını bilmek gerekmektedir. Şer'i hukukun kaynağını “Kur'an, sünnet, icma ve kıyas” oluşturmaktadır. Bunların dışında ise “masalih-i mursala, istihsan, örf ve adet, önceki semavi dinlerin hukuk kuralları, sahabinin görüşleri ve istishab” gibi kaynaklarda

⁵⁴ Detaylı bilgi için bkz. Talip Türkan, “Şeriat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/571-574.

⁵⁵ Türkan, “Şeriat”, 38/571- 572.

⁵⁶ İbrahim Durhan, “Osmanlı Hukukunun Yapısı Üzerine Bir Etüd”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3(1) (1999), 217; Tufan Gündüz, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafik yayınları, 2012), 297.

⁵⁷ Halil İnalcık, *Adâletnâmeler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 53-54; Ahmet Akgündüz, “Osmanlı Hukukunda Şer'i Hukuk - Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 117-121; Çağrı Sevinçli, “Osmanlı Aile Hukuku'nda Şer'i ve Örfi Hukukun Gelişim Süreci Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi* 6/5 (2023), 977.

⁵⁸ *Lugat, Osmanlıca – Türkçe Sözlük*, “Şer'i”, (Erişim Tarihi 15 Kasım 2024).

gelmektedir.⁵⁹ Şer’i hukuk, örfi hukuk ile kıyaslanmak istendiğinde şer’i hukuk üst düzey bir konumdadır. Bunun en temel nedeni ise örfi hukukun kapsama alanına giren konuların sınırlamalarını şer’i hukuk belirlemektedir. Bu nedenle örfi hukukta belirtilen kanunların Şer’i hukuka aykırı olamaması gereklidir.⁶⁰ Şer’i konularda yargı yetkisi hükümdarın görevlendirdiği kadılar aracılığı ile yerine getirilmektedir. Kadı hükümdarın vermiş olduğu bu görevi yerine getirirken şeriat adına ve koyulmuş olunan kurallara göre yargılama yetkisini yerine getirip hüküm vermektedir ve kadının vermiş olduğu bu hükümler kesindir.⁶¹

3.1.3. Örfi Hukuk

Örf günümüzde örf ve adet anlamlarında kullanılmakta olup kelime anlamındaki karşılığı ise “iyi olan, yadırganmayan, bilinen, tanınan; peş peşe gelen” ifadelerine karşılık gelmektedir.⁶² Farklı bir tanımlamada ise örf hakkında yasalarla belirtilmediği halde halkın kendi isteğiyle uymuş olduğu adet, gelenek manalarına geldiği belirtilmektedir.⁶³ “Sünnet”, “an’ane, gelenek, görenek, teamül” ve “töre” gibi kelimelerin de örf kelimesinin ne anlama geldiğini belirtmek için kullanıldığı ve tanımlandığı bilinmektedir.⁶⁴ Osmanlı Devletinde ise örf kelimesi örf-i adet veya âdet tabiriyle kullanılmıştır. Osmanlı Hukukunda padişahın emir ve fermanlarından oluşturulan kanunnamelere örfi hukuk denilmektedir. Hükümdar İslam hukukuna aykırı olmamak koşuluyla birtakım kurallar koyabilirdi.⁶⁵ Ayrıca Örf ve adet hukuku öncelikle devletin koymuş olduğu kurallardan önce gelmektedir.⁶⁶ Başka bir ifadeye göre ise örfi hukuk (bilimsel görüşlere göre değil de) ilmi icthatlarla değil, hükümdarın koymuş olduğu emir, yasak ve kanunlar ile oluşmuştur. Bundan dolayı örfi hukuka “kanun hukuku” da denilmektedir.⁶⁷ Osmanlı Devleti’nde hukukun temellerini oluşturan Şer’i ve Örfi hukuk kavramları ve bu hukukun koymuş olduğu kurallar bütününde yaşanan olumsuz durumlar neticesinde ortaya çıkan sonuçlara çözüm üretmek ve kurallar koymak amacı taşır. Örfi Hukukun başlıca kurallarına değinilecek olursa bu kurallar; “örf, örf-i

⁵⁹ Sevinçli, “Osmanlı Aile Hukuku’nda Şer’i ve Örfi Hukuk”, 977.

⁶⁰ Sevinçli, “Osmanlı Aile Hukuku’nda Şer’i ve Örfi Hukuk”, 977.

⁶¹ Şeniz Anbarlı Bozatay – Konur Alp Demir, “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/10 (Haziran 2014), 75.

⁶² Halil İnalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13.02 (1958), 102-126; İbrahim Kâfi Dönmez, “Örf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/87.

⁶³ Dönmez, “Örf”, 34/87.

⁶⁴ Dönmez, “Örf”, 34/87.

⁶⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet* (İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000), 28; İnalcık, *Addâlelâmeler*, 53-54; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2023), 164.

⁶⁶ Dönmez, “Örf”, 34/87.

⁶⁷ Dönmez, “Örf”, 34/87; Mehmet Akman, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/93-94; Sevinçli, “Osmanlı Aile Hukuku’nda Şer’i ve Örfi Hukuk”, 976.

münîf-i sultânî, siyâset-i sultânî ve kanun” şeklinde sıralamak mümkündür.⁶⁸ Osmanlı devleti egemenliği altına aldığı bölgelerde yaşayan insanların temelde kabul ettikleri kendi kanunlarına müdahalede bulunmamış zaman içerisinde burada bulunan kuralları Osmanlı Devleti’nin örf adet gelenek ve göreneklerine göre zamanla kendi hukukuna uygunluk sağlamaları için çalışmıştır.⁶⁹ Örfi Hukukta yargılama yetkisi padişhtadır. Hükümdar şeriat kurallarına uygun olarak koymuş olduğu kurallar neticesinde yargılama yetkisini kendisi çözüme kavuşturmakta veya başka bir yetkili aracılığı ile bunu gerçekleştirmektedir. Görüldüğü üzere bu hukuk alanında kadının burada tek başına karar verme yetkisinin bulunmadığı görülmektedir. Kadı verilen kurallara göre yargılama görevini yerine getirmektedir.⁷⁰

3.2. Şer’iyye Mahkemeleri ve Mahkeme Görevlileri

3.2.1. Kadı

Arapça’da kadı kelimesi kök olarak kazâ (kadâ) kelimesinden türemiş olup kâdî, fıkıh terimi olarak ise insanlar arasında meydana gelen sorunların, kanun dışı davranışların, çekişmeler ve davaların şer’î hükümlere göre çözümlenmesi amacı ile üst düzey yetkili makamca tayin ve terfii edilen kişiyi ifade etmek için kullanılmış bir terimdir.⁷¹ Ayrıca Kadı “*Hüküm, karar, hâkimlik*” anlamlarına karşılık gelmektedir. Türk Medeni kanunu olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye’de hâkim “*beynennâs vukâ bulan dâva ve muhâsamayı ahkâm-ı meşrûasına tevfikân fasl ve hasm için, taraf-ı sultâniden nasp ve tâyin olunan zâttır*” şeklinde ifade edilmektedir.⁷²

İslam Devleti’nde ilk kadı görevlendirmesi Hz. Ömer tarafından yapılmıştır. İslam Devleti’nin etki alanı yayılıp genişleyince halifeler davalara bakmaları için özel memurlar görevlendirmişlerdir. Hz. Ömer, Kufe’ye memur olarak görevlendirdiği Ebu Musa El-Eşari’ye İslam yargılama hukukunun temelini oluşturan meşhur mektubu da yazmıştır.⁷³ Osmanlı Devleti’nde kadılık görevinin başlancığı beylikler dönemine dayanmaktadır. Bu dönemden itibaren fethedilen bölgelere hukuku temsil etmesi için kadılar

⁶⁸ Sevinçli, “Osmanlı Aile Hukuku’nda Şer’i ve Örfi Hukuk”, 975 – 976.

⁶⁹ Sevinçli, “Osmanlı Aile Hukuku’nda Şer’i ve Örfi Hukuk”, 976.

⁷⁰ Bozatay - Demir, “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık”, 75.

⁷¹ Fahrettin Atar, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/66.

⁷² Ebû’ulâ Mardin, “Kadı”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1977), 6/42.

⁷³ Abdullah İslamoğlu “Osmanlı Devleti’nde Kadılık Kurumunun Tarihsel Gelişim Süreci”, *Adalet Dergisi* 1/2 (2019), 67-84; Mektubun metni için bkz. Abdüsselâm Arı, “Hz. Ömer’in Ebû Mûsâ El-Eş’arî’ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2, 85-99; Tufan Gündüz, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 298.

görevlendirilmiştir. Osmanlı kadıları İslam devletlerinde özgün bir konumda olan adliye ve mülkiye görevlileridir.⁷⁴

Kaynaklara göre farklı görüşler mevcut olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde ilk kadı Şeyh Edebâli olarak geçmektedir.⁷⁵ Ancak kaynaklarda Dursun Fakih'in ilk Osmanlı kadısı olduğu bilinmektedir.⁷⁶ Osman Gazi tarafından görevlendirilmiştir. Kadılar ilk önce kazaskerlerin arzı üzerine padişah tarafından görevlendirilirken, II. Mehmed padişah olduktan sonra kadı tayinlerinde düzenlemelere gitmiştir. Kadı olarak atanacak olan kişilerde kazaskerlerin teklifi önem kazanmış ve veziriazam tarafından değerlendirilerek atamaları yapılmıştır.⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin hukukunda yargı yetkisi padişaha aittir padişah bu yetkisini kadılar aracılığı ile yerine getirmektedir. Bu görev padişah'tan kadıya vekâlet yoluyla görevi verir ancak en yetkili kişi padişahın kendisidir.⁷⁸

Osmanlı Devleti'nde kadı, kazalarda görev yapmaktadır. Kadılar kazalara geçici süreliğine atanırlardı. Kadılar yargı görevinin dışında idari, beledi ve güvenlik gibi konularda en yetkili kişidir. Bu görevlerinin hepsini yerine getirirken de yapılan işlerin yetkili birliklerinden yardımlar alırdı.⁷⁹ Kadıların görev tanımlamalarında şer'i ve örfi yargı kuruluşlarının yürütülmesinde tek başına yetkili olarak görev yapması yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ve diğer İslam devletlerinde kadılar davaları dinleyip bu davalara uygun kararları veren yetkili kişilerdir.⁸⁰ Kadılar padişaha ve divana karşı sorumludurlar.⁸¹

Osmanlı Devleti'nde kadıların eğitimleri için Sultan Orhan döneminde ilk medreselerin kurulduğu belirtilmektedir. Asıl şeklinin oluşması ise Fatih Sultan Mehmed döneminde gerçekleşmiştir. Kadıların tayini padişahın beratı ile gerçekleşmekte ve belirli eğitim ve hiyerarşik terfi düzenine göre gerçekleşmekteydi. Bu görevlendirme belli şartlar altında gerçekleşmekteydi. Bu şartlar; erkek ve reşit olması, karar verme yetkisine sahip ve yeteri kadar bilgisinin olması, sağır ve kör olmamasıdır. Kadılar hiyerarşik bir düzende sürekli olarak yükselmektedirler.⁸²

⁷⁴ İlber Ortaylı, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/69.

⁷⁵ Osman Kunduracı-Selma Ünal, "İlk Osmanlı Kadısı Şeyh Edebâli ve Makamı", *Yedi İklim Çar Köşede Hacı Bektaş Veli*, Ed. Ahmet Taşgün vd. (Leiden: Sota Yayınları, 2022), 412; Dursun Fakih hakkında detaylı bilgi için bkz. Kamil Şahin, "Edebâli" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/393-394.

⁷⁶ Kunduracı-Ünal, "İlk Osmanlı Kadısı", 412; detaylı bilgi için bkz. Hasan Aksoy, "Dursun Fakih" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/7-8.

⁷⁷ Bozatay-Demir, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık", 76; Gündüz, *Teşkilat Tarihi*, 298.

⁷⁸ Bozatay-Demir, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık", 76; Abdullah Demir, "Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naipeler", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 30; Hasan Doğan, "Kadı", *Türk Maarif Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 09.02.2025); Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 13/1-2 (1955), 48.

⁷⁹ Bozatay-Demir, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık", 72; İslamoğlu "Osmanlı Devleti'nde Kadılık Kurumunun Gelişim Süreci", 70; Ortaylı, "Kadı", 24/69.

⁸⁰ İslamoğlu "Osmanlı Devleti'nde Kadılık Kurumunun Gelişim Süreci", 70.

⁸¹ Bozatay - Demir, "Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık", 76; Gündüz, *Teşkilat Tarihi*, 298.

⁸² Ortaylı, "Kadı", 24/69-70.

Kadıların görevleri; sefer sırasında yol, köprü ve çeşmelerin tamirlerinin yapılması, erzak temini, avarız vergilerinin toplanması, belli başlı askerlerin görevlendirilmeleri (okçu kürekçi gibi). Şehir için gerekli olan bütün ihtiyaçların yerine getirilmesi görevi kadıya verilmiştir. Kadı ise bu görevini yardımcılarının desteğiyle gerçekleştirmektedir.⁸³

3.2.2. Kadı Yardımcıları

3.2.2.1. Müfti

Hukuki olaylar hakkında ulaşılan soruların İslam hukuku kurallarının ışığında cevap veren kişilerdir. Müftiler kadılara bağlı olmamakla birlikte kadıların danışmanı (müşaviri) olarak görev yapmaktadırlar. Müfti olan kişilerin atamaları şeyhülislamın arzı, vezir-i azam'ın üst yazısıyla padişah tarafından yapılmaktadır.⁸⁴

3.2.2.2. Naib

İslam devletlerinde hükümdar, vali, kadı gibi devlet ricâlinin vekili, temsilci veya yardımcısı. Kaynaklarda “birini temsil etmek, birine vekâlet etmek” anlamındaki nevb (niyâbe) mastarından türeyen nâib (çoğulu nüvvâb), Bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi görevine gelene kadar üstlenen kişi manalarına gelmektedir. İslam devletlerinde üst düzey devlet görevlilerinin kendilerine yardımcı olmaları amacıyla veya bulundukları yerlerde ve zamanlarda işlerini yürütmeleri için görevlendirdikleri yardımcılara bu isim verilmektedir. nâib yerine halife veya vekil kelimeleri de kullanıldığı görülmektedir.⁸⁵ Naiplerin görevlendirilmeleri ise İslam'ın ilk devirlerinde görülmeye başlanmıştır. Naipler adli teşkilatta da görev aldıkları bilinmektedir. Bazı zamanlarda görevlerini ifa edemeyecek olan müderrislere de naip görevlendirildiği dönemler olmuştur. Ayrıca imamlarda aynı şekilde kendilerinin yerine işlerini gerçekleştirecek kişiler tutmakta idi.⁸⁶

Kaynaklarda Hâkim yardımcısı ya da kadı vekili olarak da belirtilmiştir.⁸⁷ Osmanlı Devleti'nde naipler ilmiye sınıfının kadılık görevini yerine getiren zümrenin ismine bu isim verilmekteydi.⁸⁸ Kadılar kazalarda veya sancak bölgelerinde görev yapmaktaydılar ve bu görevlendirme sırasında kadının sorumluluğu ile geniş yetkileri

⁸³ Ortaylı, “Kadı”, 24/70-71.

⁸⁴ Ekinci, “Osmanlı Hukuku”, 377.

⁸⁵ Casım Avcı, “Naib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/311; Gündüz, *Teşkilat Tarihi*, 88; “Naip”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1977), 9/50.

⁸⁶ Avcı, “Naib”, 32/ 311.

⁸⁷ “Naip”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1977), 9/50.

⁸⁸ “Naip”, *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1977), 9/50.

bulunmaktadır. Kadılar geniş yetkilere sahip olmasına rağmen birtakım yetkilerini yardımcıları aracılığı ile gerçekleştirmekteydiler. Asli yürütmede kadının kendisi olmakla birlikte yardımcı olarak naipleri görevlendirmekteydiler. Kadılar, kaza ve nahiye olarak isimlendirilen yerleşim birimlerinin başına naiplerini görevlendirmekteydiler.⁸⁹ Naipleri görevlendirme ve görevlerine son verme işi kadınların yetkisindedir.⁹⁰

Naiplik görevi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren mevcuttur. Yeni fethedilmiş olan yerlerde hukuku temsil etmesi için naipler görevlendirilmiştir.⁹¹ Osmanlı Devleti'nde kadılar da naip görevlendirebiliyorlardı ancak bunu kadı kendi istediği gibi belirleyememekteydi. Kadı görevlendirmek istediği Naib'i belirli kurallar dâhilinde aşamalardan geçerek gerçekleştirebilmekteydi. Naiplerin görevlendirip bölge mahkemeleri kurulması, kurulan bu mahkemelerin öncelikle merkeze bildirilmesi sonrasında tayin ve kuruluşlarının neticelenmesi gibi belirli aşamalardan geçmektedir.⁹² Osmanlı Devleti'nin idaresi altındaki bölgelerde adli ve mülki alanlarda kadıyı temsil eden kurumun ismine Niyabet adı verilmektedir. Bunun dışında bir başkasının adına işleri gerçekleştirmek ve başkasının yerini almak, geçici olarak yerleştiği kurumda o kişi adına hareket etmek manalarına da gelmektedir.⁹³

Osmanlı Devleti'nde kadılar naip olarak görevlendireceği kişileri görevlendireceği yerde bulunan medreseden mezun olmuş olan ilmiye mensubu kişilerden seçmişlerdir.⁹⁴ Merkezden hükümdara vekâlet eden devlet adamlarına ve valilere, eyaletlerde bulunan valilere ve kumandanlara nâib-i saltanat unvanı verilmiştir. Bunun dışında hükümdarlık makamını geçici olarak yerine getirmesi için kadınlara da verilmiştir bunlara ise naibe unvanını alıyorlardı. Hindistan'da naib yerine nevvâb kullanılmaktadır.⁹⁵ Osmanlı Devleti'nde naipler süresiz olarak görevlerine devam ederlerdi bazı zamanlarda bu durumun değiştiği de görülmektedir.⁹⁶

3.2.2.3. Kâtip

Osmanlı Devleti'nin bürokrasi ile ilgili yazışmaların yürütülmesinden sorumlu olan görevlidir. Kâtiplik görevine büyük önem verilmiştir. Payitahttan gelen arz, arzuhal, mazhar türünden belgelerin kayıtlarını çıkarmak ayrıca ferman, berat, tezkire türünden

⁸⁹ İslamoğlu “Osmanlı Devleti'nde Kadılık Kurumu”, 72-73.

⁹⁰ Demir, “Osmanlı Devleti'nde Kadılar ve Naipler”, 35.

⁹¹ Mehmet İpşirli, “Nâib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/312.

⁹² İslamoğlu “Osmanlı Devleti'nde Kadılık Kurumu”, 73.

⁹³ İslamoğlu “Osmanlı Devleti'nde Kadılık Kurumu”, 73.

⁹⁴ İslamoğlu “Osmanlı Devleti'nde Kadılık Kurumu”, 73; İpşirli, “Nâib”, 312.

⁹⁵ Avcı, “Naib”, 32/ 312; Nâib-i Saltanat hakkında detaylı bilgi için bkz. Sadi S. Kucur, “Nâib-i Saltanat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/313; Nevvâb hakkında detaylı bilgi için bkz. Azmi Özcan, “Nevvâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/ 67.

⁹⁶ İpşirli, “Nâib”, 312.

belgelerin hazırlanmasından ve hüccet ve i'amların hazırlanmasından da sorumluydular.⁹⁷ Kâtipler kadılardan sonra gelen en önemli görevlilerden birisidir. Mahkeme kâtipleri arasından tayinleri yapılmaktadır. İstanbul mahkemelerinde kâtibe “vekâyi kâtibi” denildiği bilinmektedir.⁹⁸

3.2.3. Diğer Görevliler

Kadıların diğer yardımcıları; subaşı, asesbaşı, dizdar, muhızır. Subaşılar; mahkemede alınan kararların yerine getirilmesi sırasında taşrada yetkili olan görevlidir. Subaşının şehir ve kazalardaki diğer bir görevi de zabıta ve polis müdürlüğüdür. Muhızırlar; davalı ve davalıların mahkeme sırasında hazır bulunmalarından sorumluydular. Dizdarlar; kalelerin korunmasından ve muhafazasından sorumlu olan görevlidir. Asesler ve asesbaşılardan görevleri ise geceleri şehrin güvenliğinden sorumludurlar.⁹⁹

3.2.3.1. Şuhûdü'l-hâl

Osmanlı Devleti'nde şer'i mahkemelerde duruşmada hazır bulunarak davaları takip eden jüri heyetinde olan kişilere denilmektedir.¹⁰⁰ Ayrıca şer'iyye sicillerinde yer alan ve mahkemelerde alınmış olan kararların altında isimleri bulunan kişiler yargılamada görevli olan şahitler olarak da geçmektedir.¹⁰¹ Bu mahkemelerde Şuhûdü'l-hâl olarak bulunacak olan kişiler yaşadıkları bölgelerde bulunan halkın arasında bilinen, doğruluğuna ve dürüstlüğüne güvenebilecekleri kişilerden seçilirdi.¹⁰² Şuhûdü'l-hâl

⁹⁷ Erhan Afyoncu-Recep Ahışalı, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/53-55; Mustafa Sabri Küçükbaş, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/49-52; Ekinci, “Osmanlı Hukuku”, 379.

⁹⁸ Ekinci, “Osmanlı Hukuku”, 379.

⁹⁹ Subaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mücteba İlgüler, “Subaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/447 – 448; Asesbaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Turan Açık, “Osmanlı İmparatorluğu’nun 17. Yüzyıldaki “Alacakaranlığından” Bir Kesit: Trabzon Subaşılarının Yerelleşmesi”, *SUTAD* (Güz 2016), 135-149; Abdülkadir Özcan, “Asesbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/464; Sekban hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, “Sekban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/ 326 – 328; Dizdar hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Oğuzoğlu, “Dizdar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/ 480 – 481; Eftal Şükrü Batmaz, “Osmanlı Devleti’nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1996), 5; Derbent hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Derbent”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/ 162-164; Ekinci, “Osmanlı Hukuku”, 379.

¹⁰⁰ Mehmet Ali Ünal, “Şuhûdü'l-hâl”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, (İstanbul: Ekim 2011), 1/654; Ekinci, “Osmanlı Hukuku”, 378.

¹⁰¹ Yılmaz Yurtseven-Gürcan Kayar, “Osmanlı Muhakeme Hukuku’nda Şuhûdü'l Hâl”, *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2018), 57-77; Kadı bölümü için ilgili tezde buluna Kadı bölümüne bakınız; Mehmet İpşirli, “Kazasker”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/140-143.

¹⁰² Ünal, “Şuhûdü'l-hâl”, 1/654.

olarak belirlenen kişilerin sayıları farklılıklar göstermekte ve bazı durumlarda birkaç kişi ile sınırlı iken bazı zamanlarda bu sayının daha fazla olduğu bilinmektedir.¹⁰³

Şuhûdü'l-hâl örnekleri; Şuhûdü'l-hâl: Ahmed b. el-Hac Mehmed, Yusuf b. Mustafa, Mustafa, Mustafa b. Hamza, Mehmed b. Ahmed, İbrahim b. Abdullah, İbrahim, Abdülkadir Bey, Molla İbrahim nâhiye nâibi

Şuhûdü'l-hâl: Hüseyin b. Mehmed hallâc, Hüseyin b. Mustafa Hasan

Şuhûdü'l-hâl: Mus b. Abdullah, İbrahim b. Abdullah, Hüseyin b. Mustafa, İsmail b. Ahmed, Hasan b. Ali

Şuhûdü'l-hâl: Mustafa b. Abdullah, Süleyman b. Abdullah, Süleyman b. Abdullah, Mehmed b. İbrahim.

¹⁰³ Ünal, “Şuhûdü'l-hâl”, 1/654; Yurtseven-Kayar, “Osmanlı Hukuku’nda Şuhûdü'l Hâl”, 62.

4. ŞER'İYYE SİCİLLERİ

Kadı sicilleri, kadı divanı, mahkeme kayıtları, sicillât-ı şer'iyye ve şer'iyye sicilleri olarak adlandırılmakta, kadı veya naibi tarafından bu kayıtlar tutulmaktadır. Şer'iyye Sicilleri Osmanlı toplumsal hayatının ortaya çıkarılmasında vazgeçilmez kaynaklardır. Şer'iyye Sicilleri sayesinde herhangi bir şehrin veya bölgenin idari, ekonomik, siyasi, kültürel, toplumsal yapısı hakkında bilgiler öğrenilmektedir.¹⁰⁴ Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Şer'iyye sicillerinin hangi tarihte kayıt altına alındığı tam olarak bilinmemektedir. Bundan dolayı kesin tarihlendirme tam olarak yapılamamakta ve konu hakkında tartışmalar günümüzde halen devam etmektedir. Şer'iyye Sicilleri ile ilgili kayıtların Osmanlı arşivlerinde bulunduğu, düzenli kayıtların tutulduğu ilk örneğin ise Bursa sancağında kayıt altına alınan şer'iyye sicilleri olduğu görülmektedir.¹⁰⁵ Osmanlı Devleti'nde farklı kategorilerde şer'iyye sicilleri türleri bulunmaktadır. Bu kayıtlardan birinci türden belgeler; i'lam, hüccet, tereke kayıtları bu sınıflandırmanın içinde yer almaktadır. İkinci tür ise; ferman, tezkere (tezkire), emir, berat, buyuruldu (buyruldu) gibi belgelerden oluşmaktadır. Birinci sınıf kayıtların içinde yer alan belgeler şer'iyye sicillerinin ön kısmına kaydedilir. Merkezden gelmiş olan belgelerin suretlerinin kaydı ise sicillerin arka kısmına yapılmaktadır. Şer'iyye sicillerinde tutulmuş olan kayıtların hacimleri ise ilgili yerin nüfus yoğunluğunun durumuna göre değişmektedir.¹⁰⁶

Şer'iyye Sicillerini kayıt altına alan devletler ve imparatorluklar kendi kullandıkları dillerde yazmayı tercih etmişlerdir. Bundan dolayı kaynaklarda farklı dillerde yazılmış olan Şer'iyye Sicilleri bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde XV. ve XVI. yüzyıllarda tutulmuş olan kayıtların Arapça olarak kaydedildiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra XVI. yüzyılda Arap coğrafyası dışında kayıt altına alınan belgelerin ise Osmanlıca olarak kayıtlarının tutulduğu bilinmektedir. Ayrıca dillerde farklılık olmasına rağmen uygulanan hukuki kurallarda değişkenlik mevcut değildir. Osmanlı Devleti'nin yönetim merkezi olan İstanbul'dan sancak ve vilayetlere gönderilen şer'iyye sicil kayıtları Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Osmanlı Türkçesi ile yazılan Şer'iyye sicil kayıtları genel olarak rik'a, ta'lik divani hatları gibi yazı türleri kullanılarak yazılmaktadır.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/8; 38 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1103-1104/1692-1693) (Transkripsiyon ve Dizin), haz. İbrahim Solak-İzzet Sak, (Konya 2014), 1; vd. haz. 53 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1148-1149/1736-1737) (Transkripsiyon ve Dizin), İzzet Sak-İbrahim Solak, (Konya 2014), 1; vd. haz. 39 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1113-1113/1701-1702) (Transkripsiyon ve Dizin), İbrahim Solak – İzzet Sak, (Konya 2015), 1; vd; haz. 49 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1135-1136/1723-1724) (Transkripsiyon ve Dizin), İzzet Sak – İbrahim Solak (Konya 2015), 1 vd.

¹⁰⁵ Uğur, "Şer'iyye Sicilleri" 39/ 8-9.

¹⁰⁶ Uğur, "Şer'iyye Sicilleri" 39/ 9.

¹⁰⁷ Uğur, "Şer'iyye Sicilleri" 39/ 9.

4.1. Şer'iyye Sicillerini Meydana Getiren Bazı Belge Türleri

4.1.1. İ'lâm

İ'lâm bildirme ve anlatma manalarına gelmektedir. İ'lâm'ın hukuki anlamı ise ele alınan bir davanın mahkeme tarafından verilmiş olan kararı ihtiva eden belgelerdir.¹⁰⁸ İlam şer'i bir hükümde kararı veren hâkimin imzasının ve mührünün bulunduğu şer'iyye sicillerinde birinci tür belgeler içerisinde yer almakta olup İ'lâmât-ı şer'iyye ismiyle de bilinmektedir. İ'lâm'ı diğer tür belgelerden ayıran özelliği ise hâkimlerin vermiş oldukları kayıtları içinde barındırmasıdır.¹⁰⁹ Ayrıca üst makama yazılmış olan yazılar da ilam yerine geçmektedir. Herhangi bir konu için bilgi vermek amacı ile yazılmış olan ilamlar arz niteliğinde sayılmaktadır.¹¹⁰

İ'lâm belgelerinde hâkimin imzası ve mührü sayfanın alt kısmında yer almaktadır. İ'lâm belgeleri oluşturulurken belli başlı kalıplamalardan oluşmaktadır. İ'lâm türü belgelerde ilk olarak davanın konusu belirtilmektedir. Devamında ise davacının belirtmiş olduğu sözlü ifadeler telhis (özet) haline getirilmektedir. İ'lâm belgelerinde davalı olan kişilerin sözlü ifadeleri belli ifadeler, kurallar ve kalıplar çerçevesinde düzenlenerek yazıya aktarılmaktadır. Ayrıca İ'lâm türü belgeleri diğer tür belgelerden ayırmak için metnin sonuna bazı kalıplaşmış kelimeler eklenmektedir. Bunlar; i'lâmda ispat vasıtasının ikrar ve şahitlik oluşuna bağlı olarak “ilzam” veya “tenbih” ifadeleri kullanılır veya her ikisinde de “hükmolundu, kazâ olundu” tabirleri gibi ifadeler ayırt edici kalıp kelimelerdir. Şahitlerin sözlü ifadeleri ve isimlerinin i'lâm metinlerinde kayıt altına alınma ve belirtilme mecburiyeti bulunmamaktadır.¹¹¹

4.1.2. Hüccet

Hüccet kavramı, sened, burhan, delil ve vesika anlamlarını ifade etmek için kullanılmıştır.¹¹² Aynı zamanda hüccet “*bir davanın sıhhatine delalet eden şey*” manalarında da gelmektedir. Bir hakkın ispatı için kullanılan hüccet, Osmanlı Devleti'nin hukuk yapısında iki tür olarak kullanılmıştır. İlk olarak hüccet şahitlik, ikrar, yemin, yeminden vazgeçme (nükûl) gibi bir davanın sonuçlanmasını sağlayan delil niteliğinde olan bir belgedir. Mecellede ise hüccet kavramı “beyyine hüccet-i kaviyye” ifadeleri ile

¹⁰⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1998), 345.

¹⁰⁹ Ahmet Akgündüz, “İ'lâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/72.

¹¹⁰ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 345.

¹¹¹ Akgündüz, “İ'lâm”, 22/73.

¹¹² Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 350; Mustafa Oğuz – Ahmet Akgündüz, “Hüccet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/ 446.

kullanılmıştır. İkincisi ise kadının yanında davalı ve davacının, her iki tarafın da sözlü beyanlarının onayına hüccet denilmektedir.¹¹³

Hüccet, Osmanlı belgelerinin yazım kurallarına göre hüküm belirtmeyen, kadının başkanlığında davalı ve davacının aynı anda yer aldığı ve sonunun her iki taraf için de çözümlendiğini bildiren belgelerdir. Hüccet belgeleri çözümlenen olayların neticesinde kadılar tarafından onaylanmaktadır.¹¹⁴ Ayrıca hüccet belgelerinin kadılar tarafından düzenlenen noterlik belgeleri statüsünde kullanıldığı da bilinmektedir. Noterlik belgeleri kapsamında kullanılan hüccetler ilk olarak kadı tarafından onaylanır ve sonra bir nüshası ilgili şahsa verilerek şer'iyye sicillerine kaydettirilirdi.¹¹⁵ Hüccet türü belgelerde kadının mührü ve imzası belgenin üst kısmında yer almaktadır. Hüccet'lerde genellikle davacı (mukır), davalı (mukarrun leh) ve dava konuları yer almaktadır. Hüccet, "i'tâk, tedbir, mükâtebe, akd-i nikâh, muh'alea, talâk, hidâde," gibi çeşitlerden oluşmaktadır. Hüccet'in bölümleri ise dua, girizgâh, metin, hâtimelerden oluşmaktadır.¹¹⁶

4.1.3. Ferman

Ferman kelimesi Farsça buyruk, emir ve irade anlamlarını gelmektedir.¹¹⁷ Divanda alınan kararlar neticesinde padişah tuğrası bulunan emirlere ferman denilmektedir.¹¹⁸ Başka bir tanımlamada ise ferman, Dîvân-ı Humâyûn veya Paşakapısında ki divanlarda alınmış olan kararlar neticesinde yazıya aktarılmış olan padişah emirlerine bu ismin verildiği belirtilmektedir. Fermanların üzerinde tuğralar bulunmaktadır.¹¹⁹ Padişahın alâmet-i şerife'si tuğralı emirleridir. Bu emirler padişahın vermiş olduğu direkt emir olunca buna ferman-ı hümayun ve ferman-ı şerif ifadeleri de kullanılmıştır.¹²⁰ Fermanlar emri şerif olarak da adlandırılmaktadır. Fermanlarda tevki hükm-i şerif ibareleri de kullanılır. Kadılara gönderilmiş olan fermanlarda tevki ibaresi kullanıldığı kayıtlarda belirtilmektedir.¹²¹ Fermanlar, Dîvân-ı hümayun kararı ve padişahın vermiş olduğu emir ile hazırlanmaktaydı.¹²² Öğretici olarak yazılan fermanlarda altı rükün ve beş şart bulunmaktadır. Bu rükünler başka bir kaynakta ise yedi rükün olarak geçmektedir.¹²³

¹¹³ Oğuz-Akgündüz, "Hüccet", 18/446.

¹¹⁴ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 350.

¹¹⁵ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 350; Oğuz-Akgündüz, "Hüccet", 18/446.

¹¹⁶ Oğuz-Akgündüz, "Hüccet", 18/446 – 450.

¹¹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, "Ferman", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1993), 1/607

¹¹⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, "Ferman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/400.

¹¹⁹ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 99.

¹²⁰ Pakalın, "Ferman" 1/607.

¹²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı* (Ankara: TC. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 281-282.

¹²² Kütükoğlu, "Ferman", 12/400.

¹²³ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 100; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 281; Pakalın, "Ferman" 1/607.

4.1.4. Tezkire

Tezkire bir bölgede yer alan resmi kurumların, kişilerin birbirleri arasında karşılıklı haberleşmelerini belirten yazılı belgelere denilmektedir. Tezkireler karmaşık üslup yerine daha sade ifadeler kullanılarak yazılmıştır. Ayrıca tezkireler belgelerin bir konuyu özet haliyle açıklanmış biçimi olarak da bilinmektedir. Birçok türü bulunan tezkireler, “*Âdet tezkiresi, Berat tezkiresi, Dîvân tezkiresi, Esâme tezkiresi, Hazine tezkiresi, İhbârîye tezkiresi İrade tezkiresi, Kalemîyye tezkiresi Mubayaa tezkiresi, Müşâhare tezkiresi Sadâret t.(t.sâmiyye), Terhin tezkiresi Zimmet tezkiresi, An-cemâ'at tezkiresi, Cizye tezkiresi, Edâ tezkiresi Esnaf tezkiresi İbtida tezkiresi, İn'am tezkiresi, İstizan tezkiresi Masraf tezkiresi', Mühimmat tezkiresi Nezâret t.(t.aliyye), Tahvil tezkiresi, Teslim tezkiresi, Arz tezkiresi, Davet tezkiresi, Emir / hüküm tezkiresi, Gümrük tezkiresi İcmâl tezkiresi, İnha tezkiresi, İzdiyad tezkiresi, Mevâcib tezkiresi, Mürur tezkiresi, Ruus tezkiresi, Tayinat tezkiresi', Teşrif tezkiresi.*” şeklinde sınıflandırılmaktadır.¹²⁴ Vilayetler arasında resmi Tezkire belgelerine “Tahrirat” isminin de verildiği kaynaklarda belirtilmektedir.¹²⁵

4.1.5. Berat

Berat, üzerinde padişahın tuğrasının yer aldığı, tayin, muafiyet ve bir şeyin kullanım hakkının verildiğini belirten yazılı bir belge türüdür. Bu belge, tuğrası olan padişahın saltanatı boyunca geçerliliğini korumuştur. Berat türü belgeler dua ile başlardı. Beratların türlerine göre gönderilmiş oldukları birimler farklılık göstermektedir. Ayrıca beratlarda gönderilmiş oldukları kalemlere göre belgenin arka kısmında bulunan işaretler nereye gönderildiğini belirler niteliktedir. Gönderilmiş olunan belgeler verilen kişiye ve bulunduğu göreve göre yazı türü de değişiklikler göstermektedir.¹²⁶ Berat türü belgeler için *biti, berat-ı şerif, nişan, nişan-ı şerif, hüküm* isimleri de kullanılmıştır. Berat türü belgelerin birçok çeşitleri vardır ve bunlar, “*Tüccar beratı, iltizam beratı, muafiyet beratı, mukataa beratı, malikâne beratı, imtiyaz beratı, beylerbeylik, nişancılık, defterdarlık, vezirlik, seraskerlik gibi memuriyetlerin beratları, imamet, feraşet beratları*” olarak bilinmektedir.¹²⁷

¹²⁴ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 245; Pakalın, “Tezkire”, 2/491; Mübahat S. Kütükoğlu, “Tezkire”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/73.

¹²⁵ Pakalın, “Tezkire” 2/491.

¹²⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, “Berat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/472-473; Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 124; Pakalın, “Berat”, 1/205; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, 284.

¹²⁷ Pakalın, “Berat”, 1/205.

4.1.6. Buyuruldu (Buyruldu)

Osmanlı diplomatiğinde sadrazamlar, vezirler, kadıaskerler, defterdarlar, beylerbeyi gibi yüksek rütbeli makamlarda görevleri bulunan kişilerin kendilerinden bir alt kademe görevlilerine yazmış oldukları yazılara, emirlere buyruldu adı verilmektedir.¹²⁸ Ayrıca buyruldu hakkında yazılmış olan diğer bir tanımlama da ise buyruldu küçük bir makamdan yüksek bir makama ya da yüksek bir makamdan daha alt bir makama yazılan emir niteliğinde yazılmış olan yazılara bu isim verilmektedir.¹²⁹ Buyrulduyun çeşitleri mevcuttur bunlar; şekil bakımından buyruldular ve yazıldıkları yer bakımından buyruldular olmak üzere ayrıma tabii tutulmuşlardır. Şekil bakımından olan buyruldular; beyaz üzerine buyruldular ve arz, telhis üzerine buyruldular olmak üzere kendi içerisinde bölümlere ayrılmışlardır. Buyrulduların kendi içinde özel yazım kuralları mevcuttur. Yazıldıkları yer bakımından buyruldular ise merkez ve taşrada yazılan buyruldular olmak üzere kendi aralarında ayrılmışlardır. Yazım esasları ve kuralları farklılıklar arz etmektedir.¹³⁰

¹²⁸ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 197.

¹²⁹ Pakalın, “Buyuruldu (Buyruldu)”, 248.

¹³⁰ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 197 – 206; Pakalın, “Buyuruldu (Buyruldu)”, 248- 249.

5. OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLET SİSTEMİ

İslam dininde Müslümanlığa inanmayan kişileri ifade etmek için gayri müslim tabiri kullanılmıştır. Bu kavram Kur'an-ı Kerim'de farklı isimler adı altında ve birçok hadiste de geçmektedir.¹³¹ İslam hukuku insanları iki kısma ayırmıştır. Bu ayrım ise müslim ve gayrimüslim olarak geçmektedir.¹³² Klasik İslam hukuk kurallarında gayrimüslim olan kişiler inanç farklılıkları nedeniyle farklı gruplara ayrılmışlardır. Bu gruplar şu şekilde sıralanmaktadır. İnanırları dinler açısından kitap sahibi olan gayrimüslim, inanmış oldukları dine bağlı herhangi bir kitap sahibi olup olmadıklarından şüphe bulunanlar ve diğer inanç sahipleri şeklindedir. Ancak İslam dinine mensup iken sonradan dinlerini değiştiren kişiler bu gruptan dışında tutulmuşlardır.¹³³

Bu gruptan dışında gayrimüslim olan halk klasik fıkıh kaynaklarında İslam devletleri ile ilgili siyasi ve hukuki oluşumlar neticesinde farklı bir gruplandırma meydana getirmişlerdir. Bu gruplandırma; Müslüman bir devlet ile olan savaş zamanında Müslüman olmayan bir devletin halkı olanlara “harbi”(gayrimüslim olan bir devletin halkı manasına gelmektedir), belirli süreliğine barış antlaşması yapılan Müslüman olmayan bir devletin halkına “muâhid”, eman alarak İslam devletleri bünyesine giren ve burada belli süreliğine o devlette kalmalarına izin verilmiş olan gayrimüslimlere “müste'men”(İslam devletlerine eman alarak girmiş olan Müslüman olmayan kişilere bu isimlendirme verilmektedir), Müslüman halkın Devleti'nin halkından olan kişilere ise “zimmi” (İslam devletlerinde yaşayan Müslüman olmayan halka bu isimlendirme kullanılmaktadır) olarak sınıflandırılmaktadır.¹³⁴ Bunların dışında Hristiyan olan halkları belirtmek amacıyla Nasrânî (Hristiyanlık), nasraniye tabirinin de kullanıldığı bilinmektedir.¹³⁵

İslam hukukçuları gayrimüslim olan kişileri Ehl-i kitap ve Ehl-i kitap olmayanlar şeklinde iki kısma ayırmakta olup bunlardan Ehl-i kitap olanlara da zimmi denilmektedir.¹³⁶ Zimmi ya da ehl-i zimmet ifadeleri İslam devletlerinde daimi olarak burada bulunma hakkını kazanan Müslüman olmayan kişiler olarak ifade edilir. Devletin

¹³¹ Ahmet Özel, “Gayri Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/ 418.

¹³² Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri ve Osmanlı Mahkemesi (1640 – 1750)”, 547.

¹³³ Özel, “Gayri Müslim”, 418.

¹³⁴ Özel, “Gayri Müslim”, 418; Zimmî hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 428 – 434; Ahmet Yaman, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 434 – 438; M. Macit Kenanoğlu, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 438 – 440; Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri”, 547; Karadağ, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 23; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ (1839 – 1876)*, 65; Mehmet Ata Denli, *Diyarbakır’daki Zimmîlerin Hukuki, Sosyal ve İktisadi Durumu (1650 – 1725)* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹³⁵ Hava Selçuk, “Şer’iyye Sicillerine göre Kayseri’de İhtida Hareketleri (1645 – 1665)”, *Dini Araştırmalar* 5/ 13 (Mayıs-Ağustos 2002), 169.

¹³⁶ Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 22.

egemenliğini kabul etmiş olan gayrimüslim halk burada zimmi haklarını kazanmış oluyorlardı. Aynı zamanda kazanmış oldukları statü sayesinde devletin güvencesine sahip olmuşlardır.¹³⁷ İslamiyet'te gayrimüslimlerin can ve mal güvenliklerine önem verilmiş ve bu konuda Hz. Muhammed'in Medine'de ikamet eden müşrikler ve Yahudilerin haklarını korumak için çağdaş araştırmacıları tarafından Medine Anayasa'sı veya Medine Vesikası adı verilen bir sözleşme oluşturduğu bilinmektedir.

Osmanlı Devleti'nde toplum Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak iki gruba ayrılmaktadır. Gayrimüslim olan kişilere “ehl-i zimmet ya da zimmi” isimleri de verilmektedir. Ehl-i zimmet Müslüman olan kişilerin koruması altında bulunurlar bu isim verilir. Gayrimüslim teba Osmanlı Devleti tarafından koruma altına alınmışlar ve hür bireyler olarak Osmanlı toplumunda yer edinmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin çatısı altında kalmayı ve devletin hâkimiyetini kabul etmeleri şartıyla canları, malları, ırz ve namusları koruma altına alınmıştır. Bu güvenceler için Osmanlı Devletine “cizye ve harâc” vergileri vermeleri gerekmektedir.¹³⁸ Osmanlı Devleti'nin çatısı altında yaşayan farklı dinlere mensup kişiler millet sistemi adı verilen dini bir liderlik etrafında birleşmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde farklı dinlere mensup halk uyum içinde hep bir arada yaşamakta ve inaçları konusunda ise serbest bırakılmışlardır. Bu sistem Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte bozulmalar yaşamıştır.¹³⁹

Osmanlı Devleti'nde millet sistemi içerisinde gayrimüslimlerin hakları daha da kapsamlı olarak düzenlenmiştir.¹⁴⁰ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler hakkında uygulanan hukuki durum şu şekilde belirtilmektedir;¹⁴¹

1. Zimmet akdi (sözleşme) yapması istenilmektedir. İnsanların eman, güvence anlamlarına gelmektedir.
2. Bu sözleşmeyi kabul eden gayrimüslimlerin rızalarını gösteren bazı karinelerin varlığı.
3. Aile bağı ile zimmet haklarının kazanılması.

¹³⁷ Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri”, 547; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 3; Mehmet Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mühtediler* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 17.

¹³⁸ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2014), 69.

¹³⁹ Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 69.

¹⁴⁰ Özel, “Gayri Müslim”, 420; Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 3. Ek – 2.cilt, 212 – 215; Özel, “Gayri Müslim”, 420; Millet hakkında detaylı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, “Millet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/66 – 70; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 24 – 29; Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri”, 548 – 549.

¹⁴¹ Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri”, 547; Eyyüp Said Kaya-Hasan Hacak, “Zimmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/ 424 – 428, Cizye hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/ 42-45; Halil İnalçık, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/45-48; Haraç hakkında detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Haraç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 71 – 88; DİA, “Haraç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 88 – 90; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 37.

4. Müslüman olan devletin bir ülkeyi fethettikten sonra burada bulunan gayrimüslim halktan cizye (İslam ülkelerinde gayrimüslim halkın erkek olan vatandaşlarından alınan bir baş vergisidir.) ve haraç (toprakten alınan vergi anlamını ifade etmektedir) alarak bu kişileri ehl-i zimmet olarak belirtmeleri.

Gayrimüslimler Müslüman olmadıklarından dolayı bu kişilere bazı hususlar dışında şer'i kurallar uygulanmıyordu. Müslümanlarla aynı haklara ve güvencelere sahipti. Gayrimüslim halkın sahip oldukları hakları ise şu şekilde belirtmek mümkündür.

1. Gayrimüslim halk her koşulda ve durumda can ve mal güvenliğine sahip olmuşlardır.
2. Gayrimüslim kişilerin özgürlükleri sadece kanunlar aracılığıyla kısıtlanabilirdi bunun haricinde hürriyetleri kısıtlanamazdı.
3. Gayrimüslim halk İslam Devleti'nde ikamet eden bu halkın dini olarak yasaklanmadığı yerlere bu halkın gidip yerleşme hakları bulunmaktaydı.
4. Gayrimüslim olan kişilerin mesken dokunulmazlıkları bulunmaktadır. Bulundukları şehirlerde gruplar halinde ikamet etmektedirler.
5. Gayrimüslim kişiler din ve vicdan hürriyetine sahiptirler.
6. Gayrimüslim halk düşünce, eğitim hakkı ve hürriyetine sahip olmuşlardır.
7. Gayrimüslim halk çalışma haklarına da sahip olmuşlardır.
8. Gayrimüslimlerin kamu hizmetlerine girme hakkıda bulunmaktadır. Bazı üst düzey görevlerde bu kural geçerli değildir onun haricindeki hizmetlerde görevli olarak yer aldıkları bilinmektedir.¹⁴²

Gayrimüslimlere verilmiş olan bu ayrıcalıkları, uygulanan bu hak ve ödevleri yerine getirirken bir takım kurallara tabii tutuldukları bilinmektedir. Bu kaideler;

1. Cizye ve ispenç vergisi ödemekle yükümlüdürler.
2. Gayrimüslim halkın oturduğu bölgelerde buranın güvenliğini sağlayan belli başlı gruplar bulunur, bunlara voynuk ve martolos denilir.
3. Gayrimüslimlerin tasarruf ettikleri topraklardan elde ettikleri ürün karşılığında "harac-ı muvazzaf", "maktu ve harac-ı mukaseme" vergileri alınmıştır.
4. Gayrimüslimlerin Müslümanları aşağılayacak küçük düşürecek rencide edecek ifadelerde sözlerde bulunmamaları, Müslüman halkın giymiş olduğu kıyafetleri giymemeleri, Evlerinin yüksekliği Müslümanların evlerinden yüksek olmamalı, ata binemezler ve kaldırımdan yürümeme gibi kurallarda mevcuttur.

Gayrimüslim halktan devletin koymuş olduğu bu kurallara titizlikle uymaları beklenmektedir.¹⁴³

¹⁴² Aköz, "Konya'da İhtidâ Hareketleri", 547 – 548.

¹⁴³ Aköz, "Konya'da İhtidâ Hareketleri", 548; Erkal, "Cizye", 8/ 42 – 45; İnalçık, "Cizye", 8/ 45 – 48; Ayşe Kayapınar, "Voynuk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/ 126 – 127; Kallek, "Haraç", 16/ 71 – 88; DİA, "Haraç", 88 – 90; DİA, "Gümrük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/ 260 – 263; Gündüz, *Teşkilat Tarihi*, 240; İspence hakkında detaylı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "İspence", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/ 117; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 37.

Gayrimüslimler; Osmanlı Devleti'nde Müslüman vatandaşların haricinde Rumlar, Ermeniler, Katolik Latinler ve Levantenler, Yahudiler yaşamaktaydı.

Rumlar; Osmanlı Devleti'nde Müslüman halktan sonra en kalabalık dini topluluk Hristiyanlara aittir. Hristiyanlar Katolik ve Ortodoks olarak iki mezhebe ayrılmışlardır. Daha sonrasında Protestan mezhebi de ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşamış olan gayrimüslimlerin çoğunluğu Ortodoks mezhebinden oluşmaktaydı. Her dini grup kendilerine özgü olan kıyafetleri giymektedirler.

Ermeniler; Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Çukurova, Orta Anadolu'nun bazı kesimlerinde ve İstanbul'da ikamet etmektedirler. Ermenilerin çoğunluğu Gregoriyen mezhebine mensupturlar ve ayrı Patrikleri vardır. Osmanlı Devleti'nde yer alan belgelerde belirttiği üzere Ermenilerden millet-i sadıka olarakta bahsedildiği bilinmektedir.

Yahudiler; dünyanın her yerine yayılmış bulunmaktadır. Hiçbir yerde çoğunlukta olmamışlardır. Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayan dağınık ve çok dil konuşan topluluğuydular. Hahambaşı ismi verilen dini liderleri mevcuttur.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 66-69.

6. İHTİDA

İhtida sözlükte “doğru yolu bulmak; yol göstermek” anlamlarına gelen hüdâ (hedy, hidâyet) kökünden türemiştir ve “gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak” demektir. İnançsız iken ya da başka bir dine bağlı iken daha sonradan kendi isteği ile zorlama olmadan kendi rızası dâhilinde “bi’t-tav ver’r-rıza” İslâm dinini benimsemeyi ifade eder. Bir başka tabirle dinini değiştirmiş olan kişiye ihtida ya da hidayete erme gibi ifadeler de kullanıldığı kaynaklarda belirtilmiştir. İhtida, bir başka dine inanmakta iken sonrasında belirli kaideler çerçevesinde İslam dinini benimsemeyi ve Müslümanlığı tercih etmek olarakda tanımlanmaktadır.¹⁴⁵ Din değiştirip Müslüman olan kişiye mühtedî adı verilmektedir. Bunun dışında dinini değiştirip ihtida etmiş olan kişiler ya da daha önceden Müslüman olan fakat sonradan dinini değiştirip başka bir dine geçen kişilere ise “mürted (ridde)” ifadesi kullanılmakta bu duruma ise “irtidad” tabiri kullanılmaktadır.¹⁴⁶ Din değiştirme olayının batı dillerinde farklı anlamları vardır “conversion” kelimesine karşılık gelir, din değiştiren kimseye de “convert” denir.¹⁴⁷

Din değiştirme kişilerin içsel değişimlerinin yanı sıra sosyal olarak ve kültürel etkiler neticesinde de değişimleri beraberinde getirmektedir. Bu durum da kolay gerçekleşmeyen ve değişmesi uzun zaman alan bir durumdur. Bu durumu İsviçreli edebiyat eleştirmeni ve ilahiyatçı olan Alexandre Rodolphe Vinet şu ifadelerle açıklamaktadır. “Roma bir günde bir kişiyi dine döndürmekten daha kolay inşa edilebilir” ifadelerini kullanmıştır yani din değiştirmenin zorluğundan uzun bir süreci kapsadığından bahsetmektedir.¹⁴⁸ Din değiştirme ile ilgili yerli bilim insanlarının yanı sıra yabancı bilim insanlarının da tanımları mevcuttur. Amerikalı Filozof ve Psikolog James William “*Die Vielfalt religiöser Erfahrung*” adlı kitabında ihtida kavramının yeniden doğuş, hidayet, aydınlanma gibi anlamlara gelmekte olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁹ İhtida kavramını

¹⁴⁵ Köse, “İhtida”, 21/ 554-558; Açık, “Şer’iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772 – 1897)”, 171; Yıldız, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Denizli’de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, 105-120; Aslan, “Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı”, 55-82; Dinç “Kıbrıs’ta İhtidâ Hareketleri (1800 – 1878)”, 243 – 248.

¹⁴⁶ Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul’da İhtida Hareketleri*, 5 - 169; Ridde hakkında detaylı bilgi için bkz. İrfan İnce, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 88 – 91; Mustafa Fayda, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 91-93; Aslan, *Son Dönem Osmanlı Yönetiminin Din Değiştirmelere (İhtida) Yönelik Tutumları Üzerine Bir Değerlendirme*, 146.

¹⁴⁷ Köse, “İhtida”, 21/ 554-558; Aslan, “Osmanlı Yönetimi Din Değiştirme”, 146; Gülüşan Göcen-Büşra Gügen, “Türkiye’de Din Psikolojisi Alanında İhtida Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik ve Yöntem Bakımından İncelenmesi”, *İslâmî İlimler Dergisi* 12/3 (Güz 2017), 58; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 2; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 15; Sümeyye Asan, “Din Değiştirme Konusunda Ortaya Konulan Bilimsel Yaklaşımlar”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2023), 351-372; Orhan Gürsu, *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslam’a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 64; Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1982), 25-245.

¹⁴⁸ Gürsu, *Tasavvuf Yoluyla İslam’a Yöneliş*, 64; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 41-42.

¹⁴⁹ James William, *Die Vielfalt Religiöser Erfahrung*, 184-190.

açıkladığı kelimelerin hepsinin uzun süreli veya ani dinsel idrakin ve dini gerçekliğin algılanışını tanımlayan kavramları ifade etmekte kullanıldığını aktarmıştır.¹⁵⁰ Lewis R. Rambo “*Understanding Religious Conversion*” isimli kitabında ihtida ile ilgili tanımlamalarda bulunmuştur. Bu kitapta ihtida; dönüşüm olarak ifade edilmekte, devamında ise ihtida kavramı hakkında dönüşüm (ihtida) tanımlama olarak, insanların, olayların, ideolojilerin, kurumların, beklentilerin ve yönelimlerin dinamik bir güç alanında gerçekleşen bir dini değişim ve dönüşüm sürecini ifade etmekte olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹

Amerikalı ilahiyatçı olan ve ilahiyat ve insan gelişim profesörü olan James William Fowler’ın “*Stages of Faith The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*” isimli kitabında din değiştirme hakkında belirtmiş olduğu tanımlamalar ise; öncelikle yazar James William Fowler, Lewis R. Rambo’nun ihtida hakkında yapmış olduğu tanımlama hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgide ise Lewis R. Rambo’ya göre ihtida; dinini değiştirmek isteyen bireylerin sadakatlerinin, yaşam örüntülerinin ve enerji odağının önemli ölçüde ani bir dönüşümü olduğunu ifade etmektedir.¹⁵² Bu tanımlamadan yola çıkarak James William Fowler ise din değiştirme ihtida hakkında “Dönüşüm, kişinin din değiştirmeden önceki hayatında bilinçli veya bilinçsiz değer, güç imgelerinin önemli ölçüde yeniden merkezlenmesi, kişinin hayatını yeni bir yorumlaması, eylem topluluğunda yeniden şekillendirme taahhüdüyle yeni bir dizi ana hikâyenin bilinçli olarak benimsenmesidir.” İfadelerini kullanarak ihtida hakkında bu tanımlamada bulunmuştur.¹⁵³ Halide Aslan’ın Son Dönem Osmanlı Yönetiminin Din Değiştirmelere (İhtida) Yönelik Tutumları Üzerine Bir Değerlendirme isimli makalesinde, Lewis Rambo’ya atıfta bulunarak ihtida hakkında insanın sadakatlerinde hayat standartlarında enerji merkezlerinde meydana gelen ani olarak yaşanmış bir değişimi ifade etmektedir.¹⁵⁴

Tasavvuf geleneğinde ihtida konusu hakkında “Kavs-ı uruc” tabiri kullanılmaktadır. Kavs-ı uruc’un kelime anlamı ise; varlıkların Allah’tan geldiğini ve Allah’a döneceğini belirten tasavvufi görüş olarak açıklanmaktadır. Bunun dışında varlıkları sudûr ve tecellî esaslarına dayanarak tanımlayan mutasavvıf âlimlere göre mutlak varlıktan tecellî yoluyla ayrılan bir nesnenin farklı değişim kademelerinde ilerledikten sonra madde mertebesine kadar iner bu ise varlıkların en süflisine denk gelmektedir. Sonrasında geçilen kademelerden sonra tekrar aynı noktaya geri

¹⁵⁰ William, *Die Vielfalt*, 184-190.

¹⁵¹ Lewis R. Rambo, *Understanding Religious Conversion* (New Haven: Yale University Press), 5.

¹⁵² James W. Fowler, *Stages of Faith The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, (San Francisco: Harper), 281-282.

¹⁵³ Fowler, *Stages of Faith*, 281-282.

¹⁵⁴ Aslan, “Osmanlı Yönetimi Din Değiştirme”, 146.

dönmektedir. Bu ilerlemede farklı kademeler mevcuttur. Bu yolculuğa ise devir ismi verilmiştir.¹⁵⁵

İhtida hareketlerinin Müslümanlığa davet amacı ile Peygamber Efendimiz de insanları İslama ve müslümanlığa davet etmiştir. Bu durum sonraki aşamalarda ise fetihler yoluyla İslama davet, elçiler aracılığıyla Müslümanlığa davet gibi pek çok yolla gerçekleşmiştir.¹⁵⁶ Türk toplumunda da ihtidaya oldukça önem verilmiştir. Türklerin yurdu olmaya başlayan Anadolu topraklarının İslamlaşma çalışmaları Müslümanlığa geçişleri, Selçuklu Devleti döneminde Beylikler döneminde ve Osmanlı Devleti döneminde de devam ettiği bilinmektedir ve bu durum ihtida olgusunun bir süreç olarak ilerlediğini göstermektedir ve devamlılık arz etmektedir.¹⁵⁷

Ekrem Akman'ın Tanzimat'tan Sonra İhtida, İrtidad Hareketleri ve Kadınların Öteki ile Evliliği: Midyat Örneği isimli makalesinde ihtida hakkında vermiş olduğu bilgilere göre “ihtida belirtmek, beyan etmek, hidayete ermek gibi manalarının olduğunu belirtmekte ve devamında inanmış olan kişilere Allahı tanıma yollarını gösteren hidayete ermelerini sağlayandır. İslam dini açısından ihtida kavramını ise başka bir dini inanıştan hak yoluna dönmeyi ifade ettiğini ayrıca İslam dininin belirtmiş olduğu esasların kabul edilmesi anlamlarına da geldiğini belirtmektedir.”¹⁵⁸ Orhan Gürsu, “Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslam’a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi” isimli makalesinde ihtida etmenin aşamalarından bahsetmektedir. Bu aşamaları dört gruba ayırmakta ve bunları; bunalım, araştırma, karar verme – teslim olma, sonuç şeklinde kategorize etmektedir.¹⁵⁹

6.1. İhtidanın Sebepleri

Kaynaklarda incelenmiş olan Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri ve Âmid Mahkemesinde belirtilen kayıtlara göre ihtida hakkında belirtilen sebeplerin iç yüzleriyle detaylarının belirlenmesi kolay olmamıştır. Bunun sebebi ise bu kişilerin sosyal, psikolojik, maddi veya manevi faktörlerin farklılık göstermesinden dolayı değerlendirme sürecini zorlaştırmıştır.¹⁶⁰ Osman Çetin’in “*Sicillere Göre Bursa’da İhtida*

¹⁵⁵ Gürsu, *Tasavvuf Yoluyla İslam’a Yöneliş*, 66; Devir hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Devir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/ 231 – 232; Sudûr hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahmut Kaya, “Sudûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/ 467 – 468; Tecellî hakkında detaylı bilgi için bkz. Semih Ceyhan, “Tecellî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 241 – 243; Mustafa Sinanoğlu, “Tecellî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/ 243 – 245.

¹⁵⁶ Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul’da İhtida Hareketleri*, 7.

¹⁵⁷ Açıkel, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 182.

¹⁵⁸ Ekrem Akman, “Tanzimat’tan Sonra İhtida, İrtidad Hareketleri ve Kadınların Öteki ile Evliliği: Midyat Örneği”, *Artuklu Akademi\ Journal of Artuklu Academia*, , 8/1 (2021), 53.

¹⁵⁹ Gürsu, *Tasavvuf Yoluyla İslam’a Yöneliş*, 104 – 113.

¹⁶⁰ Açıkel, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 182; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 59; *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi*, 3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798) haz. Ahmet Zeki İzgöer vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları), 147-321; *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi*, 3754 Numaralı Sicil (H. 1151-1154/1738-1741), haz. Ahmet Zeki İzgöer vd.

Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)” isimli kitabında din değiştirmenin oluşumunda birçok sebebin olduğunu ve bu sebeplerin temel olarak iki oluşum çerçevesinde toplandığını belirtmektedir. Bu temel oluşum ise psikolojik faktörler ve sosyokültürel faktörler olarak bütün içinde bir arada toplamaktadır.¹⁶¹ Ayrıca Osman Çetin kitabında bilim insanı Lisber Rocher’in ifadelerine yer vererek ihtidanın sebeplerini; ahlaki, dini, manevi, kültürel, entelektüel, felsefi, teessüri, duygusal, estetik, siyasi gibi birçok sebebinin bulunduğunu, bu sebeplerin insanların iç dünyalarında farklı yapılarda şekil veya şartlarda gerçekleştiklerini bu nedenlerin ise bireylerin din değiştirmelerine neden olduğunu belirtmektedir.¹⁶² Ayrıca İslam medeniyetleri süresince meydana gelen ihtida olaylarında görülen birçok nedenden bahsedilebilmektedir. Bu nedenler birçok araştırmacıların konusu içinde yer almaktadır. Bu nedenleri sıralayacak olursak; din değiştirmek isteyen mühtedinin o zamanki yaşamış oldukları ve içerisinde bulundukları sosyokültürel koşullara bakılması gerekmektedir. Bunun dışında mühtedi bireyin psikolojik durumları, dinini değiştirmeden önceki dini ve manevi hayatı, ruhi durumları, siyasi maddi olarak beklentileri de neden olarak sayılabilmektedir.¹⁶³

Ali Açık’ın “*Şer’iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772-1897)*” makalesinde yapmış olduğu tanımlamada, din değiştirmenin sebepleri hakkında vermiş olduğu bilgiler Osman Çetin’in “*Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*” kitabıyla uyumlanmış halde olduğunu belirtmektedir. Bu faktörler psikolojik ve sosyokültürel faktörler olarak sıralanabilir. Günahkârlık duygusu, dramatik tecrübeler, iç çatışmalar, manevi aydınlanma gibi etkenler psikolojik faktörler olarak sıralanmaktadır. Dini telkin ve irşatlar ile başka bir din ile temas ise sosyokültürel faktörler arasına girmektedir.¹⁶⁴ John Lofland ve Norman Skonovd’ın *Journal for the Scientific Study of Religion* isimli makalede ihtida konusundaki çalışmalarında belirttiğine göre dönüşümün “*kişinin temel duygusunda bilinçli bir değişimi olduğunu ifade etmektedir.*” Bu durum ise insanları din değiştirmeye zorlayan sebeplerin başında kendi isteğine göre geliştiğini göstermektedir.¹⁶⁵

(Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları), 4-301; *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi*, 3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879), haz. Ahmet Zeki İzgöer vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları), 227; *Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi*, 3749 Numaralı Sicil (H. 1208-1209/M. 1793-1794), haz. Ahmet Zeki İzgöer vd. (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları), 259.

¹⁶¹ Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 60; Selçuk, “Kayseri’de İhtida Hareketleri”, 168; Açık, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 182; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 23; Dinç, “Kıbrıs’ta İhtidâ Hareketleri”, 249.

¹⁶² Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 60; Açık, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 182.

¹⁶³ Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 60.

¹⁶⁴ Açık, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 182; Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 60; Selçuk, “Kayseri’de İhtida Hareketleri”, 168; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 59; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 23; Yiğit, İzmir Şer’iyye Sicillerinde İhtida, 636; Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri”, 551 - 552; **Nevzat Erkan, Osmanlı Üsküdar’ında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar’da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri), (İstanbul: Ada Ofset Matbaacılık, Haziran 2015).**

¹⁶⁵ John Lofland – Norman Skonovd, “Journal for the Scientific Study of Religion”, 20/ 4 (Aralık, 1981), 373 – 385; Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 60; Açık, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 182; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 42.

Amerikalı Profesör Sosyolog John Franklin Lofland ve Sosyoloji bölümünde Profesör Norman Skonovd ihtida motiflerini (sebeplerini); zihni, tasavvufi, tecrübi, teessüri, ihya ve mecburi faktörlerinden oluştuğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁶⁶ Ayrıca John Franklin Lofland ve Norman Skonovd dönüşüm motiflerini; entelektüel, mistik, deneysel, duygusal, canlandırıcı ve zorlayıcı olarak belirtmişlerdir. Bu kavramların dışında duygusal bağlar, programlama, zihin kontrolü gibi kavramlarını da kullandıkları görülmektedir. Lofland – Skonovd, bir dönüşümün öznel ve nesnel olarak sebeplerinin olduğunu bildirmişlerdir.¹⁶⁷

6.2. İhtidanın Kültürel ve Dini Sebepleri

İhtidanın kültürel olarak etkileşimlerine örnekler verilecek olursa bu etkileşimler Müslümanların ve Gayrimüslim halkın bir arada yaşamaları sosyal, dini ve ticari olarak etkileşimlerde bulunmaları birbirlerinin kültürlerini yoğun olarak tanıdıklarını şahit olduklarını göstermektedir. Bu etkileşim sayesinde gayrimüslim kişiler Müslümanların kültürlerini gelenek ve göreneklerini iyi bir şekilde gözlemlediklerini, tanıdıklarını bu sayede İslam dinine daha yakınlık gösterdiklerini ve sonuç olarak da İslam dinini seçerek Müslüman oldukları görülmektedir.¹⁶⁸ Ayrıca dinsel ve etnik gruplar birbirlerine kapalı bir şekilde değil de uyum içinde yaşadıkları bilinmektedir. Bunun dışında gerekirse gayrimüslim halk ile Müslüman halk aynı sokaklarda oturmakta ve birbirleriyle karşılıklı ticaret alışverişlerinin yapıldığı kayıtlarda belirtilmektedir. Bu durum gayrimüslim halk ve Müslüman halk uyum içinde yaşamış olduklarını göstermektedir. Sosyokültürel etkileşimler sonucunda da kişiler Müslümanlığa yönelmeye ve dinlerini değiştirmeye teşvik ettiğini göstermektedir.¹⁶⁹

Gayrimüslim halkın ve Müslüman halkın uyum içinde yaşamaları bu halkların birbirlerine yaklaşmasını sağlamıştır. Bunun sonucu olarak da ihtida olaylarının yaşandığı görülmektedir. Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi sicillerinde yer alan kayıtlarda ihtida hakkında verilen örnekte belirttiğine göre; 3749 Numaralı Sicil ve 34a-3 belgede belirtildiğine göre Medine-i Âmid mütemekkinlerinden tâife-i Ermeniyân'dan Köpo veled Evek Şeref-i İslâm'la müşerref olup lede's-şer' telkin-i kelimeteyn-i şehâdeteyn eyleyip ism-i Ahmed tesmiye olunduğu bu mahalle şerh verilmiştir. Bu belgede Ermeni olarak bilinen Köpo veled Evek'in şahitler huzurunda şehadet getirip Müslüman olması kayıtlarda belirtilmektedir. Yeni ismini ise Ahmed olarak değiştirmiştir. Bu kişinin neden din değiştirdiği kimden

¹⁶⁶ Lofland – Skonovd, “Journal for the Scientific Study of Religion”, 373 – 385; Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 60; Açıkel, “Tokat'ta İhtida Hareketleri”, 182.

¹⁶⁷ Lofland – Skonovd, “Journal for the Scientific Study of Religion”, 373.

¹⁶⁸ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 60; Selçuk, “Kayseri'de İhtida Hareketleri”, 168; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 51; Köse, “İhtida”, 21/ 556.

¹⁶⁹ Selçuk, “Kayseri'de İhtida Hareketleri”, 168; Aslan, “Dini Değişim Halleri”, 59.

etkilenecek dinini değiştirme kararı aldığı kayıtlarda belirtilmemiştir. Nedenleri hakkında bir tahminde bulunmak zordur din değiştirmesinin birçok nedeni vardır. Ayrıca bu örnekte gösteriyor ki Gayrimüslim halk ve Müslüman halk bir arada yaşamışlar ve bunun sonucu olarak ise din değiştirme vakalarının yaşandığı açıkça görülmektedir.¹⁷⁰

Bazı durumlarda psikolojik olarak da ihtida olaylarının varlığından söz edilebilmektedir. Burada söz edilen psikolojik durumların içerisine ise kölelerin, cariyelerin, esirlerin içerisinde bulunmuş oldukları durumlar neticesinde kişilerin ruhi olarak içerilerine girdikleri bunalımlardan, içerisinde bulundukları karamsar durumlardan kurtulmak için bir arayışa yönlendirmiştir. Bu durumların yansıması olarak kişiler dinlerini değiştirip yeni bir dine geçiş yapmakta bulmuşlardır. Müslüman kişilerin cariyelere, esirlere ve kölelere vermiş oldukları tavizler, hoşgörülü davranışları, bu insanlara karşı davranış ile tutumlarının olumlu yönde olması bu kişilere iyi davranılması, İslamiyet'in kölelerin azatlarına dair vermiş oldukları tavsiyeler gibi davranışlar, tutumları bu kişilerin İslamiyet'e olan bağlılıklarının artmasına sonucunda ise bu kişilerin dinlerini değiştirmelerine olumlu katkıları olmuştur. Bu gibi durumların örnekler mevcuttur örnekleri vardır lakin incelenmiş olan Diyarbekir Şer'iyye Sicillerinde bu durumun örneğinden bahsedilmemektedir.¹⁷¹

İhtida, her insanda farklı sonuçlar doğuran şekil ve şartlarda gerçekleşebilmektedir. Kendi toplumunun inanmış olduğu dini değerlerini kabul etmeyerek başka dinlerde tatmin arayan kişiler de din değiştirmeyi yaşayabilmektedir. Ayrıca farklı bir dini inanışa sahip kişi ile evlenerek de din değişikliği yapılabilir. Kişinin inanmış olduğu dinin tatmin edici olmaması, yaşanan ve elde edilen bilgilerin, hayat tecrübelerinin farklı olması ile ilerlemesi, inanılmış olan dini benimseyenlerin, o dinde bulunan din adamlarının olumsuz tutumları, Müslüman olan vatandaşların olumlu davranışları, maddi çıkar sağlama, dini telkinler, davranışlardan etkilenme de sebepler ihtidanın sebepleri arasında sayılmaktadır.¹⁷²

İhtidanın sebepleri konusunda ulaşılan diğer bilgiler ise kişinin yaşamış olduğu döneme, şartlara, koşullara ve kişilerin ruh hallerine göre değişmektedir. İhtida sebepleri kendi isteğiyle, evlilik yoluyla, yaşanmış olan toplum ile alakalı, kişisel istekler, kendi dininde tatmin olamama, Müslüman bir çevrede yaşamak ve yetişmiş olmak, aile bireylerini Müslüman olması olarak da sıralanabilmektedir.¹⁷³ Din değiştirme konusunda

¹⁷⁰ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

¹⁷¹ Thomas Walker Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, çev. M.Halil Halid, İstanbul, 1343; Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 68; Selçuk, "Kayseri'de İhtida Hareketleri", 171; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 57-58.

¹⁷² Köse, "İhtida", 21/554; Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 68; Açık, "Tokat'ta İhtida Hareketleri", 183.

¹⁷³ İrfan Başkurt, "Yaygın Din Eğitimi ve Sosyo-Psikolojik Açısından İhtida Hadisesi (Üsküdar, Kadıköy ve Beyoğlu Örneği)", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 190; Açık, "Tokat'ta İhtida Hareketleri", 183; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 42.

insanlar genel olarak ekonomik, siyasal, dini, sosyokültürel ve psikolojik faktörlerden de etkilenmişlerdir.¹⁷⁴

Peygamber Efendimizin bir hadisinde “her insanın İslam fıtratı üzerine doğduğu, sonradan anne ve babasının tesiri ile Hristiyan, Musevi veya Mecusi olduğunu” belirten hadisini yorumlayan İslam hukukçularının görüşlerine göre "hayru'l-ebeveyne" bu ifadeye göre çocukların ebeveynlerinin hangisi Müslümansa o kişinin annesi ya da babasının vasisi altında bulunmasını kabul ettiklerini belirtmişlerdir. Bu nedenle de gayrimüslim ailede bulunan kişilerden anne ya da baba hangisi Müslüman olursa eğer varsa çocuklarının velayetinin Müslüman olan kişiye verilmesine karar verildiği belirtilmiştir. Velayeti alamayan kişinin ise çocuklar hakkında hiçbir söz hakkının olmadığı bildirilmektedir.¹⁷⁵ İncelenmiş olan Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan din değiştirme kayıtlarında bu durumun örneğine rastlanmamıştır. Fakat tüm aile bireylerinin hepsinin dinlerini değiştirip Müslüman oldukları Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi sicillerinde yer almaktadır. Bu kayıtlara örnek verecek olursak;

Milo kelimeteyn-i şehâdetyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Mustafa'ya, zevcesi Hanco Havva, oğulları Kırkor Yusuf, Hako Ali, Kirakos Mehmed tesmiye olundu. Burada bulunan sicil kayıtlarına göre hangi dini inanca mensup oldukları kayıtlarda yer almamasına rağmen Ermeni olabileceği tahmin edilen bu ailenin bireylerinin şahadet getirerek Müslümanlığı benimsedikleri görülmektedir. Mustafa, Havva, Yusuf, Ali ve Mehmed isimlerini aldıkları görülmektedir. Bu ailenin Müslüman olmak için kimden etkilendiği, onları bu dini kabul etmeye teşvik edecek unsurların neler olduğu kayıtlarda yer almamaktadır.¹⁷⁶

Mihranili Simo veled Nimo nâm zimmînin kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip İslâm ile müşerref olup ismi Mehmed tesmiye olunup zevcesi Yuri binti Abdo, oğulları sagir Haşman Mustafa ve Tofman Ahmed tesmiye olundular.

Bu belgede belirttiği üzere bu kişilerin önceki dinlerinin ne olduğu ve hangi ırka mensup oldukları bilinmemektedir. Burada aile bireylerinin dinlerini değiştirip Müslümanlığı benimsedikleri kayıtlara geçmiştir. Bu kişilerin neden dinlerini değiştirdikleri bilinmemektedir. Mehmed, Mustafa ve Ahmed isimlerini almışlardır. Annelerinin ismi ise ne olduğu belirtilmemiştir.¹⁷⁷

Akviran'dan Ezdo veled Tanyel kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Mustafa tesmiye, zevcesi Hazmo binti Haço, kızı Reyhaman Aişe, oğulları Filo Mehmed, Mihail Ahmed tesmiye olundular.

¹⁷⁴ Çolak, “İstanbul’da İhtida”, 85; Akman, “Tanzimat’tan Sonra İhtida”, 54; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 59; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 23; Yıldız, “Denizli’de İhtida”, 112; Aslan, “Dini Değişim Halleri”, 65; Dinç, “Kıbrıs’ta İhtidâ Hareketleri”, 249.

¹⁷⁵ Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 71; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 4; Köse, “İhtida”, 21/555.

¹⁷⁶ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/5.

¹⁷⁷ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/5.

Yerleşim olarak Akviran bölgesinde ikamet eden aile bireylerinin şahadet getirip Müslümanlığı benimsemeleri yer almaktadır burada dinleri hakkında net bilgiler mevcut değildir ve bu kişilerin neden dinlerini değiştirdikleri bilinmemektedir. Aile üyelerinin tamamı Müslümanlığı kabul ettiği net olarak bilinmektedir.¹⁷⁸

Mustafapaşa'dan Begos veled Aro nâm muhtedî mecliste İslâm ile müşerref olup ismi Mehmed tesmiye olundu ve avratı Gevher binti Mihail Fatma tesmiye olunup bi'l-cümle İslâm ile müşerref olup isimleri tesmiye-i mezkûr muharrer bu mahalle kayd olundu.

Kayıtta yer alan bilgiye göre Mustafapaşa'dan Begos veled Aro isimli gayrimüslimin kişinin bu kişi kayıtlarda yer almamasına rağmen Ermeni olabileceği tahmin edilmektedir. Bu kişi ve ailesi dinlerini değiştirip şahadet getirip Müslümanlığı benimsemişlerdir. Karı ve koca olarak Müslüman olmuşlardır çocuklarının olup olmadığı kayıtlarda belirtilmemiştir. Mehmed ve Fatma isimlerini almışlardır bu isimleri kayıtlarda yer almıştır.¹⁷⁹

Medine-i Âmid muzâfâtından Garb nâhiyesi kurâlarından Hatuni karyesi sâkinlerinden Haço nâm Yezidî gelip dîn-i İslâm-ı kabûl ve müşerref olup ismi kendi Hasan ve oğlu Hüseyin ismiyle tesmiye olunup bu mahalle kayd şüd. Hatuni köyünden Haço adlı Yezidî'nin Müslüman olduğu ve ismini Hasan olarak değiştirdiği aynı şekilde oğlunun ise dinini değiştirip Hüseyin ismini aldığı görülmektedir. Neden dinlerini değiştirdikleri kayıtlarda belirtilmemiştir. Ayrıca annesinin dinini değiştirdiği bilinmemektedir.¹⁸⁰

İsak'ın meclis-i şer'de kelime-i şahadet getirip Müslüman olduğu tesmiye olunup ve sagir kızı Garib'in yeni ismi Âişe ve sagir oğlu İsak'ın ise ismi İsmail tesmiye olundu. İsak adlı kişinin kayıtlarda yer almamasına rağmen Yahudi olabileceği tahmin edilmektedir. İsak'ın dinini değiştirip Müslüman olduğu ve isminin ise İsmail olarak değiştirdiği görülmektedir. İsak'ın torunlarının ise eski isimleri, kaç kişi oldukları ve din değiştirdikten sonra isimlerinin ne olduğu kayıtlarda yazmamaktadır. Sadece İsak'ın torunları ile birlikte din değiştirip Müslüman olduğu bilinmektedir. Din değiştirmelerinin sebepleri bilinmemektedir.¹⁸¹

Atak'a tâbi' Kiraz karyesinden olup Katırpınarı'nda sâkine Kudret binti Dibo meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Âişe tesmiye olundu, zevci dahi Serkiz kayd takrirlerine. Bu belgede Atak ismi belirtilmiştir bu bölge araştırıldığında Diyarbakır civarında var olan Atak Beyliği karşımıza çıkmaktadır burada bulunan kişi bu beyliğe mi tabi olduğu net olarak bilinmemekte sadece tahmin edilmektedir. Atak'a bağlı Kiraz köyünden olup Katırpınarı'nda ikamet eden Kudret binti Dibo'nun dinini değiştirip Müslüman olduğu ve yeni ismini Âişe olarak

¹⁷⁸ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/5.

¹⁷⁹ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/297.

¹⁸⁰ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/ 227.

¹⁸¹ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227.

değiştirdiği kocası Serkiz'in de dinini değiştirdiği fakat yeni isminin ne olduğu net değildir. Bu karı kocanın Ermeni olabileceği tahmin edilmektedir. Neden dinlerini değiştirdiği, eski dini inançların ne olduğu kayıtlarda belirtilmemiştir. Bir tahminde bulunmak çok zordur çünkü dinlerini değiştirmelerinin birçok nedeni olabilir.¹⁸²

Hani'ya tâbi' Telatin'den Kirkor meclis-i şer' de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi İsmail tesmiye, sagir kızı Hâtûn sagir Mehmed Fâtıma Hadice tesmiye olundu. Zevcesi Seki binti Hüsrev Diyarbakır ilinin Hani ilçesine bağlı Telatin de ikamet eden ve Ermeni olabileceği Tahmin edilen Kirkor'un şahitler huzurunda şehadet getirip Müslüman olması ve yeni isminin ise İsmail olarak değiştirmesi kayıtlarda yer almaktadır. Kayıтта yer alan bir başka bilgide ise yine din değiştirme örnekleri yer almaktadır. Bu belgede akrabalık derecelerinin var olup olmadığı net değildir.¹⁸³

Meryem binti Ohan meclis-i şer' de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm'la ismi Âişe ve sagir oğlu Köpo'nun Mustafa tesmiye olunduğu kayd şüd. Bu belgede anne ve oğlunun dinlerini değiştirdikleri belirtilmektedir. Kadının kocası var olup olmadığı bilinmemektedir kadının yeni isminin Aişe olarak değiştirdiği ve oğlu Köpo'nun ise Mustafa ismini aldığı görülmektedir. Bu kişilerin nerede yaşadıkları, eski dinlerinin ne olduğu, hangi ırka mensup oldukları bilinmemektedir.¹⁸⁴

Bazı belgelerde kişilerin dinlerini neden değiştirdikleri bu nedenlerin altında yatan temel sebeplerin neler olduğu bilinmemektedir. Bu nedenlerde eklenince diyebiliriz ki ihtidanın doğrudan gerçekleştiği nedenlerinin bilinmediği yönündedir incelenmiş olan Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi İhtida kayıt örneklerinde kişilerin neden dinlerini değiştirdikleri belirtilmemiştir. Doğrudan ihtida ettikleri ve din değiştirdikleri görülmektedir. Bu kayıt örnekleri konumuz itibarıyla çok fazladır bu örnekler ise;

Kavas mahallesinden Körko veled Minas şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Mustafa tesmiye olduğu işbu mahalle şerh verilmiştir.

Kavas mahallesi kayıtlarda tam olarak neresi olduğu belirtilmediği için tahmini olarak günümüzde Diyarbakır'ın Suriçi mevkiinde bulunmaktadır. Bu bölgede ikamet eden Körko veled Minas'ın 1a-2 numaralı belge kayıtlarında yer almamasına rağmen Ermeni olabileceği tahmin edilmekte ve dinini değiştirip Müslüman olduğu 3712 Numaralı Sicil ve 1a-2 numaralı kayıтта belirtilmektedir. Belgede yer alan bilgiler dâhilinde bu kişinin neden dinini değiştirmek istediği, kimden etkilenerek din değiştirmek istediği belirtilmediği için doğrudan ihtida etmiştir diyebiliriz.¹⁸⁵

Üçüncü ciltte yer alan bilgilere göre Marad b. Köro meclis-i şer' de cümle-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Ahmed tesmiye olundu. 3754 Numaralı Sicil ve 1a-5 numaralı kayıтта yer alan bilgilere göre kayıtlarda belirtmemesine

¹⁸² *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/300.

¹⁸³ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/301.

¹⁸⁴ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227.

¹⁸⁵ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147.

rağmen Yahudi olabileceği tahmin edilen Marad b. Köro isimli gayrimüslimin şahadet getirmesi ile birlikte Müslümanlığı kabul ettiğini ve isminin Ahmed olarak değiştirildiğinin belirtmesi kayıtlarda yer almıştır bu bilgiler dâhilinde bu kişiyi Müslüman olması için kimsenin zorlamadığı ve doğrudan kendi isteği ile Müslüman olduğu belirtilebilir.¹⁸⁶

1a-6 numaralı belgede belirttiği üzere Mardinli İsa meclis-i şer’de teberri birle kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Hüseyin tesmiye olduğu kayd şüd. Mardinli İsa olarak bilinen kişinin önceden hangi dine mensup olduğu belirtilmemiş şahadet getirip Müslüman olduğunun kayıtlara düşmesi ve isminin ise Hüseyin olarak değiştirdiği belirtilmektedir. Bu kişinin doğrudan din değiştirdiği görülmektedir. Farklı bir nedenden bahsetmemektedir.¹⁸⁷

92b-2 Pazarından İlhad veled Şemon’un meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn ismi Ahmed tesmiye olundu. Bu belgede kişinin yaşamış olduğu mevkii net değildir sadece Pazar olarak belirtilmiştir. Bu kişinin neden dinini değiştirdiği ve önceden hangi dine mensup olduğu belgede yer almamıştır. Sadece bu kişinin doğrudan şahadet getirip Müslüman olduğu net olarak bilinmektedir.¹⁸⁸

92b-3 Hasırlı’dan Osib veled Hanna meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn. Bu belgede hasırlı bölgesinde ikamet eden ve günümüzde Diyarbakır ilinin Sur ilçesine bağlı mahallelerinin birinde yaşayan Osib veled Hanna Ermeni olarak tahmin edilen bu kişinin Müslümanlığı kabul etmesi sicilde belirtilmektedir. Kayıtlarda bu kişinin Müslüman olduktan sonraki ismi hakkında net bir bilgi yer almamaktadır. Sadece şahadet getirip Müslüman olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁹

92b-4 Kalid Semo veled Arakil meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip Mehmed tesmiye olundu. Bu belgede Kalid Semo veled Arakil kayıtlarda yer almamasına rağmen Ermeni olabileceği tahmin edilmektedir. Kayıtlarda bu kişinin nerede ikamet ettiği belgelerde belirtilmemiştir. Bu kişinin sicillere kaydı yapılmış ve şahadet getirip Müslümanlığı benimsemiştir. İsmi ise Mehmed olarak değiştirmiştir. Tam net neden din değiştirdiği kayıtlarda belli değildir o nedenle bir tahminde bulunmak zordur. Çünkü kişinin din değiştirmesinin birçok nedeni bulunmaktadır.¹⁹⁰

93a-3 Çupi karyesinden Ragaz veled Aslan meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olmağla ismi Mehmed tesmiye olundu. Çupi köyü sakinlerinden olan Ragaz veled Aslan’ın şahadet getirip dinini değiştirdiği ve Müslüman olduğu şahitler huzurunda kayıtlara geçmiştir. İsmi ise Mehmed olarak değiştirilmiştir. Bu kişinin neden din değiştirdiği kimden etkilenecek dinini değiştirme

¹⁸⁶ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4.

¹⁸⁷ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4.

¹⁸⁸ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/ 296.

¹⁸⁹ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/296.

¹⁹⁰ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/296.

kararı aldığı kayıtlarda belirtilmemiştir. Nedenleri hakkında bir tahminde bulunmak zordur din değiştirmesinin birçok nedeni vardır.¹⁹¹

93a-4 Minas veled Melkon meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Mehmed tesmiye olunmuştur. Bu belgede kişinin Minas veled Melkon isimli gayrimüslim kişinin kayıtlarda yer almamasına rağmen Ermeni olduğu tahmin edilmektedir. Bu kişinin şahitler huzurunda şehadet getirip dinini değiştirdiği ve Müslümanlığı seçtiği belirtilmektedir. Kayıtlarda sadece dinini değiştirdiği net olarak bilinmektedir bunun dışındaki bilgiler mevcut değildir bu nedenle bu kişinin dinini neden değiştirmiş olduğu konusunda net bilgiler bulunmadığı için tahminlerde bulunmak zor olmaktadır din değiştirmenin birçok nedeni mevcuttur.¹⁹²

93a-6 Domo veled Semo meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref oldukda zevcesi ismi Tatab ismi Ömer tesmiye olundu. Bu belgede yer alan bilgilere göre Domo veled Semo isimli kişinin kayıtlarda yer almamasına rağmen Ermeni olabileceği tahmin edilmektedir. Bu kişi karı koca olarak dinlerini değiştirmişlerdir. Bu kişinin ismi net olarak bilinmemekte fakat eşinin ismi net değildir. Erkek bireyin ismi Müslüman olduktan sonra Ömer olarak değiştirilmiş fakat karısı Tatab yeni isminin ne olduğu bilinmemektedir. Bu kişilerin şahitler huzurunda şehadet getirip din değiştirmeleri ve Müslüman oldukları net olarak bilinmektedir. Diğer bilgiler hangi dine mensup oldukları ve neden din değiştirdikleri mevcut değildir.¹⁹³

93a-7 şehrinden Mahad veled Kirakos kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip ismi Mehmed tesmiye olundu. Zevcesi Meryem binti Ahmed, Emin b. Ahmed, Âişe tesmiye.

Terko veled Aznor meclisde kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip İslâm ile müşerref olduğu Mehmed ismi ile tesmiye olundu.

Bu belgede yer alan kayıt örneğine göre Mahad veled Kirakos’un kayıtlarda belirtilmemesine rağmen Ermeni olabileceği tahmin edilmektedir. Bu kişilerin eski dinlerinin ne olduğu bilinmemektedir. Bu kişi şehadet getirip Mehmed ismini almıştır karısının ise Müslüman olduktan sonraki ismi net olarak bilinmemekte fakat burada yazan isme göre Aişe ismini aldığı kayıтта yer alır ama tam net ismi olup olmadığı belli değildir. Ayrıca aynı kayıтта yer alan diğer bilgide ise Ermeni olabileceği tahmin edilen Terko veled Aznor’un şahitler huzurunda şehadet getirip Müslüman olduğu ve isminin ise Mehmed olarak değiştirildiği bilinmektedir. Bu kayıтта yer alan bilgilerden bu kişilerin akrabalık dereceleri nedir ya da bu kişiler arkadaş mı bu farklı kişilerin neden aynı belgede kayıt altına alındıkları bilinmemektedir.¹⁹⁴

93a-11 Kirkor meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Ali tesmiye olduğu kayd şod. Belgede Ermeni olabileceği tahmin edilen Kirkor’un eski dini inancını terk edip şehadet getirip Müslümanlığı tercih ettiği

¹⁹¹ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/298

¹⁹² *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/298.

¹⁹³ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/298.

¹⁹⁴ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/299.

belirtilmektedir. İsmi ise Ali olarak değiştirmiştir. Neden dinini değiştirdiği kayıtlarda belirtilmemiştir. Bir tahminde bulunmak çok zordur çünkü dinini değiştirmesinin birçok nedeni olabilir.¹⁹⁵

93a-12 Serever veled Ahsano meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup Mehmed tesmiye olundu. Serever veled Ahsano isimli gayrimüslimin nereli olduğu net olarak bilinmemektedir. Bu kişinin dinini değiştirip Müslüman olduğu belirtilmiştir. Eski dini, nerede ikamet ettiği, neden dinini değiştirdiği net olarak bilinmemektedir.¹⁹⁶

93a-14 Aslan veled Bogos meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Ahmed tesmiye olundu. Ermeni olabileceği tahmin edilen Aslan veled Bogos’un şahitler huzurunda şehadet getirip dinini değiştirdiği belirtilmekte ve yeni isminin ise Ahmed olduğu kayıtlarda yazmaktadır. Neden dinini değiştirdiği kayıtlarda belirtilmemiştir. Bir tahminde bulunmak çok zordur çünkü dinini değiştirmesinin birçok nedeni olabilir.¹⁹⁷

Odo veled Sergis meclis-i şer’de kelime-i şehâdet getirip ismi Yusuf tesmiye olunduğu kayd şüd. Odo veled Sergis’in ise Ermeni olabileceği tahmin edilmekte sadece din değiştirdiği belirtilmiş olup isimlerinin ise Yusuf olarak değiştirdikleri belirtilmiştir. Neden dinlerini değiştirdikleri, kimlerden etkilendikleri net olarak bilinmemektedir.¹⁹⁸

Osib meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm’la müşerref olup ismi Yusuf tesmiye olunduğu kayd şüd. Osib isimli kişinin ise Ermeni olabileceği tahmin edilmekte dinini değiştirdiği ve Yusuf ismini aldığı belirtilmektedir. Bu kişinin neden dinini değiştirdiği, kimlerden etkilendiği bilinmemektedir. Dinini değiştirmesinin birçok sebebi olabilir.¹⁹⁹

İhtida etmiş olan kişiler yaşamış oldukları eski dini birlikteliklerini, akrabaları ile olan iletişimlerini kesmedikleri belirtilmektedir. Bunun dışında din değiştirmiş olan bireyler eski ve yeni dinleri ile ilgili sosyal ekonomik ve kültürel yaşamını rahatlıkla sürdürerek genel olarak olumsuz durum yaşamamışlardır. Ancak bazı durumlarda ve zamanlarda bu ilişkilere ufak da olsa kısıtlamalar olmuştur. Bu kısıtlamalar ise hukuki durumların ortaya çıkması din değiştirmiş olan kişi yakın akrabalarına varis olabiliyorken gayrimüslim olan yakını dinini değiştiren akrabasına varis olamaması gibi kısıtlamalar söz konusu olmuştur. Ayrıca din değiştiren bireyin Gayrimüslim kişilerle beraber oturmalarının yasak olması da kısıtlamalar arasında sayılabilmektedir. Fakat Gayrimüslim ve Müslüman dostluğu bozulmadan devam ettiği de görülmektedir.²⁰⁰

¹⁹⁵ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/299-300.

¹⁹⁶ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/300.

¹⁹⁷ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/300.

¹⁹⁸ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227.

¹⁹⁹ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227.

²⁰⁰ Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 77 – 78.

Din değiştirerek Müslüman olan kişiler daha önceki Gayrimüslim oldukları dönemlerde verdikleri cizyelerin ve haraçların alınması kaynaklarda nadir olarak karşılaşılan sorunlar arasında geçmektedir. Bu sorunların ortaya çıktığına dair Osmanlı kaynaklarında belgeler bulunmaktadır. Din değiştirmiş olan kişiler kendilerine halen zimmi muamelesi yapılmasından dolayı bazı sıkıntıların ortaya çıktığı bilinmektedir. Biz bu gibi sorunların ve durumlardan incelemiş olduğumuz Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarında bu gibi sorunlarla alakalı kayıtlar mevcut değildir. Bu konu hakkında kayıtlara geçen herhangi bir ihtida olayı söz konusu değildir.²⁰¹

İslam dininde Müslüman olamayan kişilere sağlamış olduğu en önemli haklardan birisi din ve vicdan hürriyetini sağlaması konusunda olmuştur. Bu konuya yönelik Allahuteala "Dinde zorlama yoktur, doğru eğriden ayrılmış ortaya çıkmıştır" emretmiştir. Bunun dışında Hz. Muhammed (sav)'in Necran Hristiyanları ile yaptığı anlaşmada ise, "Necran'lılar ve tabileri için malları, din ve cemaatleri, kiliseleri, malik oldukları diğer şeyler hususunda Allah'ın koruması Hz. Muhammed (sav)'in teminatı vardır." şeklinde ifadeler mevcuttur. Bu ifadeler neticesinde İslam medeniyetinde dini inancı farklı olan kişiler uyum içinde bir arada yaşamışlardır. Ayrıca İslam devletlerinde havralar kilise şeklinde yapılar bulunmakta ve buralarda yaşayan Gayrimüslimlerin inançlarında özgür bırakıldıkları görülmektedir. İnançlarından dolayı kötü muamelelerde bulunulmamıştır.²⁰²

Zorla ihtida ettirildikleri iddiasında bulunmuş olan kişiler de mevcut olduğu fazla sayıda olmamakla birlikte bu gibi ifadelerde mevcut olduğu bilinmektedir. Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi sicil kayıtlarında zorlama olarak din değiştirme olayı hakkında kayıt mevcut bulunmaktadır.²⁰³

Medine-i Âmid muzâfâtından Şark-ı Âmid nâhiyesinde vâki' Zoğzinc-i zimmi nâm karye sâkinlerinden Mustafa b. Mehmed meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü't-tevkirde işbu bâ'isü'l-kitâb Havi binti Tavid nâm Nasrâniye muvâcehesinde takrir-i kelâm edip işbu mesfûre târîh-i kitâbdan beş ay mukaddem karye-i mezbûrda kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip ben Müslümân oldum deyü İslâm'ı kabûl etmeğin yine âyin-i bâtilâyı terk etmeyip dalâlet üzere kalmakla, suâl olunup müceb-i şer'isi icrâ olunsun dedikde gıbbe's-suâl mesfûre cevâbında işbu mezbûr Mustafa ile karye-i mezbûrda sâkin olup beni kendi nefsi için tezvîc murâd edip taleb eyledikde nefsim muhtâresi olmadığından imtinâ' ettiğim için târîh-i mezbûrda sâkine olduğum menzil kapısına gelip müslümân ol deyü kılıç ve kalkan ile üzerime hücum ve sûikasdı olup tâ garazan iftirâ ediyor deyü def' edecek isre'l-istintâk ve'l-inkâr müdde'ye-i mesfûreden def'-i meşrûhuna mutâbık beyyine talep olundukda udûl-i ahrâr-ı ricâl-i müslimînden Mustafa b. Receb ve Abdi b. Hamza nâmân

²⁰¹ *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/259; Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 78 – 79; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 37.

²⁰² Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 79; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 23.

²⁰³ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 80.

kimesneler li-ecli'ş-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup isre'l- istişhad filhakika işbu mezbûr Mustafa Bey târîh-i mezbûrede mesfûre Havi nam Nasrâniye'yi kendi nefsi için tezvîc murâd eyledikde nefsinı muhtâresi olmadığından imtinâ' eylediği için müslümân ol deyü kılıç ve kalkan ile üzerine hücum ve sûikasd ile menzili kapısına gelip mesfûre ile garazı olup ber-vech-i muharrer ikrâr eylediği mâ'lûmumuzdur ve biz bu husûsa şâhidleriz ve şehâdet dahi ederiz deyü her biri edâ-i şehâdet-i şer'iyye eylediklerinde gibbe'r-ri'âye şerâyiti'l-kabûl şehâdetleri makbûl olup mezbûr Mustafa'nın mesfûre Havi ile garazı olduğu lede'l-mer'î nümâyân olmağın mücebiyle mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. 55a-3 3712 Numaralı Sicil ve 55a-3 numaralı kayıta belirtilmektedir

Medine-i Âmid merkezine bağlı olan ve Şark-ı Âmid bölgesinde yer alan ve Zoğzinc-i zimmi nâm karye Ermeni bölgelerinden biri olarak tahmin edilmektedir. Burada yaşayan Mustafa b. Mehmed Hristiyan olan Havi binti Tavid zorla Müslüman ettirdiğini karşısında beş ay önce Müslüman olduğunu belirtmiş ancak eski dinini bırakmadığını ve Müslüman olduğunu kadı'nın onayının olmadığını bu kişinin kılıç ve kalkan ile zorla Müslüman etmek istediklerini bazı Müslüman olan kişilerinde buna şahitlik ettikleri mustafa bey'in Havi nam Nasrâniye'yi kendi isteği için ve ona gazez ettiği bu kişinin kayıtlarda belirtildiği üzere kılıç kalkan ile zorla üzerine hücum edildiğini Mustafa'nın Havi isimli Gayrimüslime gazezinin olduğunun belirtilmeleri ve şahitlerinde buna şahitlik etmeleri üzerine denilebilir ki bu kişinin Müslüman olmadığı belirtilmektedir.²⁰⁴

Bir kimsenin inanmış olduğu dine bağlılığı oldukça yoğundur fakat eğer bir kişiyi zorla dininden alıkoyup Müslüman olmaya zorlamak bu kişide yeni dinine adapte olamamasına ve bu dini benimseyememesine, hatta bu kişiden yeni dini ile ilgili olumlu bir geri dönüş de beklememek lazımdır. Bu yüzden kişileri dini tercihlerinde serbest bırakmak gerekmektedir.²⁰⁵ İhtida etmiş olan kişiler Müslümanlıklarını kabul ettikten sonra zamanla bu durumdan vazgeçmek ve eski dinlerine tekrardan geri dönmek istemektedirler. Bu durum ise “irtidat” kavram ile açıklanmaktadır. Burada incelenmiş olan Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarında irtidat ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır.²⁰⁶

Din değiştirmiş olan bireylerin yeni dinlerine geçişle birlikte yaşantısında ve kişiliğinde köklü bir dönüşüm yaşamışlardır. Din değiştiren kişiler önceki hayatını, yaşamış oldukları kültürlerini ve eski dinlerine ait kültür çevrelerini değiştirmek durumunda kalmışlardır. Fakat zamanla bu durum karşılıklı olarak eski dini hayattan bir kopuşun yaşanmasına ve yeni hayatına uyum sağlamasına neden olduğu belirtilmektedir.

²⁰⁴ *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/321.

²⁰⁵ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 82.

²⁰⁶ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 84; Ridde hakkında detaylı bilgi için bkz. İrfan İnce, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 88 – 91; Mustafa Fayda, “Ridde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 91 – 93; İrfan İnce, “İrtidat”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Tübitak Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları, 2022) <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/irtidat> Erişim Tarihi: 22.04.2025.

Daha ağır bir şekilde gerçekleşen durumlarda söz konusu olmaktadır. Aile bireylerinin, yakın akrabaların ve arkadaşlarının din değiştirip Müslüman olan kişilerden uzaklaştıkları görülmektedir. Bu durum Müslüman olan kişinin farklı sebeplerle birçok sıkıntı içine girdiğini göstermektedir. Ayrıca ihtida etmiş olan bireyin maddi manevi olarak farklı sıkıntılar içine girdiğinde Osmanlı kaynaklarında belirtilmektedir. İhtida etmiş olan kişinin içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtarmak ise Müslüman kişilere düşmektedir. Bu durumlarda dinlerini değiştirip Müslümanlığı seçen kişilere destek olunarak, maddi ve manevi anlamda yardımcı olunmuştur.²⁰⁷

Bazı özel bakıma ihtiyaç duyulan durumlarda ise küçük çocukların Müslüman olmaları durumunda bu çocukların Müslüman ailelerin yanında yetiştirilmektedir. Kimsesiz durumdaki bu çocuklar için ise koruyucu ailelik durumu söz konusu olmuştur. Kur'an- ı Kerim'de (tebennî) evlat edinme yasak olduğunu kaynaklar belirtmektedir. Ancak Kur'an- ı Kerim'de bahsedilmiş olan evlat edinme ile burada yer alan evlat edinme olayında farklı durumlar söz konusudur. Burada mühtedî olan çocuk Müslüman ailede büyümesi hem İslami geleneklere göre yetiştirilme hem de bu çocuğun güvenli ellerde ve bir çatı altında yuva sıcaklığında büyümesini sağlamaktadır. Bu sayede iyi bir Müslüman olarak yetişmektedirler. Acemi yeniçerilerin Müslüman ailelerin yanında Müslüman bir şekilde, İslam'ın getirmiş olduğu kuralları öğrenerek büyümesi de bu duruma örnek olarak verilebilmektedir. Burada incelenmiş olan Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarında bu durumdan ve örneklerine rastlanmamaktadır. Ancak diğer sancaklarda, bölgelerde, şer'iyye sicil kayıtlarının tutulmuş olduğu yerlerde bu durumun örneklerinin de olduğu bilinmektedir.²⁰⁸ Fakat bu belgelerde bir çocuk mühtedinin din değiştirdiği görülmektedir bu örnek ise:

93a-10a on iki yaşında olan Marid veled Haçador meclis-i şer'e teşrîf edip kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olmağın ismi Mustafa tesmiye olundu. Kayıtta on iki yaşındaki Marid veled Haçador Ermeni olabileceği tahmin edilmekte ve küçük yaşına rağmen eski dinini değiştirip Müslüman olmayı tercih etmiş ve Mustafa ismini almıştır. Bu çocuğun kimden etkilenecektir din değiştirdiği, aile bireylerinden birinin veya birkaçının dinlerini değiştirip de çocuğunda örnek aldığı veya bir ailenin koruması altındayken mi dinini değiştirdiği gibi nedenler değerlendirilebilir. Fakat burada hiçbir neden belirtmeden çocuğun din değiştirmiş olduğu görülmektedir. Nedenleri hakkında net bir bilgiye ulaşmak çok zordur.²⁰⁹

İslam dininin getirmiş olduğu kurallar çerçevesinde Müslüman olan bir kadının Gayrimüslim olan bir erkek ile evlenmesi yasaklanmıştır. Müslüman olan kadınların iffetlerinin korunması amaçlanmış ve kültürel olarak baskı altında kalmaları önlenmek

²⁰⁷ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 87.

²⁰⁸ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 88 – 89; Evlât Edinme hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Âkif Aydın, "Evlât Edinme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 527 – 529; Açık, "Tokat'ta İhtida Hareketleri", 183 – 185; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 54.

²⁰⁹ *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/299.

istenmiştir. Evli olan kadın mühtedînin Müslüman olması durumunda kendisi ve çocuğu için bazı sorunlar oluşturmaktadır. Bu sorunlardan bazıları evli olan Müslüman erkeğin karısı başka bir dine mensup olması ve bu dini inanışta kalmakta ısrar etmesi bu evli çift için herhangi bir sorun oluşturmamaktadır. Fakat boşanmaları durumunda eğer varsa çocuklarının kimde kalacağı sorunu oluşmaktadır. Bu durum oluştuğunda çocuğun Müslüman olan kişide kalmasına karar verilmiştir. Bunun sebebi ise çocuğun Müslüman ailede ve Müslüman olarak büyümesini sağlamak amaçlanmıştır. Bu arada bir mühtedî çocuğun velayeti Müslüman babada kalması durumunda küçük yaştaki çocukların bakımlarının o anki şartlar neticesinde belirlenmiştir. Çocukların anneye olan ihtiyaçlarından dolayı mühtedî olan çocukların bakımları belli bir yaş seviyesine gelene kadar Gayrimüslim olan annede kalma şartının getirildiği bilinmektedir. Çocuk belirli bir yaşa geldiğinde kimde kalacağını kendisi belirlemekteydi. Mühtedî olan çocuklar Müslüman olan ebeveynlerinin yanında İslami gelenek ve görenekleri öğrenerek büyümeleri amaçlanmıştır. Bu durumun örnekleri mevcut olmasına rağmen incelenmiş olan Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesinde yer alan kayıtlarda bu durumun örneği yoktur.²¹⁰

İhtida etmiş olan mühtedî kadının Gayrimüslim eşi dinini değiştirmek istemiyorsa bu durumda hâkim kararı ile evliliklerine son verilebiliyordu. Bu durum oluştuğunda devlet İslam'ın emirlerini yerine getirmeyi, kadının Müslüman olduktan sonra din ve iffetini korumak amacı ile Müslüman olmayan eşlerini hâkimin huzuruna sevk ediyorlardı. Gayrimüslim olan erkeğe evliliklerinin devam etmesi konusunda yerine getirmesi gerekli olan durumları hatırlatması ve evliliklerinin devamı için Müslüman olması gerektiğini belirtmektedir. Bu durum Gayrimüslim olan kocaya İslam dinine geçmesi istenmekte bu durum üç defa sorulmakta ve bunu kabul etmeyen kocanın evlilik birliğine son verilmektedir. Bu durumun örnekleri mevcut olmakla birlikte incelenmiş olan Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarında bu durumun örneğine rastlanmamaktadır.²¹¹ Bazı kayıt örneklerinde kadınların Müslüman olan erkeklere âşık olmaları neticesinde de din değiştirip Müslüman olmak istedikleri ve Müslümanlığı

²¹⁰ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 92 – 93; Açık, “Tokat'ta İhtida Hareketleri”, 183 – 185; Selçuk, “Kayseri'de İhtida Hareketleri”, 173 – 174; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 54. 92; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 54; Yahya Araz, *Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri Bağlamında Lise Tarih Ders Kitaplarında “Öteki” Sorunu*, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Tarih Öğretmenliği Programı, Doktora Tezi, 2008), 236; Halide Aslan, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Mühtedî Çocuk Manzaraları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 119-142; Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida*, 95; Himmetoğlu, “Adana'da İhtida”, 139; Burak Kocaoglu, “Osmanlı Devleti'nde Çocukların İhtida Meselesi (1886-1914)”, *History Studies International Journal Of History* 12/3 (Haziran 2020), 789-805.

²¹¹ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 93 – 94; Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, 3712 Numaralı Sicil/147-321; Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, 3754 Numaralı Sicil/4-301; Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, 3773 Numaralı Sicil/227; Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri, 3749 Numaralı Sicil/259; Selçuk, “Kayseri'de İhtida Hareketleri”, 174; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 92; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 48 – 49; Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida*, 94.

seçtikleri bilinmektedir. Fakat Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarında bu durumun örneğine rastlanmamaktadır.²¹²

İslam devletlerinde Müslüman olan cariyelerin köle pazarlarında Gayrimüslim vatandaşlara satılmaları yasaklanmış ve kadın kölelerin haklarını korumayı amaçlamışlardır. Ayrıca farklı bir durum söz konusu olmakta burada ise Gayrimüslim olan kölenin sonradan Müslüman olması durumu söz konusu olmaktadır. Bu durumda ise ilk olarak mühtedî kölenin kaydı tespit edilmektedir. Mülkiyet hakkının kutsallığı dolayısıyla ihtida etmiş olan kölelerin sahiplerinden bu kişileri Müslümanlara satmaları istenmektedir. Böylelikle Gayrimüslimlerin mülkiyet haklarına dokunulmamış ve Müslüman olan köle ile cariyelerin hakları korunmuştur. Bu konu hakkında kayıtlar mevcuttur fakat bizim incelemiş olduğumuz Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarında bu durumun örneğine rastlanmamaktadır.²¹³

6.3. İhtida Süreci ve Sonrasında Yaşanılan Süreçler

Din değiştirmek isteyen bir bireyin yapması gereken birtakım kurallar mevcuttur. Öncelikle ister kadın ister erkek olsun kişinin bunu kendi isteğiyle hür olarak hiçbir zorlama olmadan kendi rızası dâhilinde “bi't-tav ver'r-rıza” yerine getirmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirirken de iki şahit huzurunda kelime-i şهادet getirerek Müslümanlığı kabul etmelidir. Din değiştirmiş olan kişiden ilk olarak gusül abdesti alması, erkek mühtedînin sünnet olması ve dinin temel kurallarının öğrenilmesi beklenmektedir.²¹⁴ Bunların dışında Müslüman olmanın tek koşulu olarak Kelime-i şهادet getirmek Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu kabul etmesidir.²¹⁵

İslam'a aykırı bir anlam içermiyorsa kişinin adını değiştirmesi zorunlu tutulmamıştır fakat sicillerde bu durum bir usul haline gelmiştir. Din değiştiren kişi babasının adı ile anılmaz ve genellikle “Abdullah oğlu” ifadesi kullanılmıştır. Din değiştirmiş olan birey Müslümanlar nasıl giyiniyorsa artık o şekilde giyinmesi gerekmektedir. Din değiştirmiş olan kişiye çeşitli hediyeler verilmiştir ve çeşitli yardımlar da edilmiştir. Bu hediyeler zamanla yerini “kisve baha”ya bırakmıştır. Bu kılık

²¹² Halide Aslan, “Osmanlı Son Döneminde Kosova'da İhtidâ (İslâmlaşma Süreci) Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 165 – 188.

²¹³ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 95 – 97; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259; Açikel, “Tokat'ta İhtida Hareketleri”, 184; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 92; Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtida Hareketleri*, 119.

²¹⁴ Himmetoğlu, “*Adana'da İhtida*”, 138; Nevzat Erkan, “18. Asır Üsküdar'ında Müslim ve Gayrimüslim İlişkilerine Sosyo-Kültürel Bir Bakış”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2016), 15; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 42-85; Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida*, 37-38; Aslan, “Dini Değişim Halleri”, 64; Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ*, 30.

²¹⁵ Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 4; Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida*, 77; Köse, “İhtida”, 21/ 555.

kıyafet için mühtedî kişiye yapılan ödemedir. Erkek mühtedî için “destâr baha”, kadın mühtedî için ise “yaşmak baha” tabiri kullanılmıştır.”²¹⁶ Yaşadıkları zor şartlar nedeniyle esirlere Müslüman olmaları konusunda telkinde bulunulduğu bilinmektedir, bunu yaparken de hiçbir zorlamada bulunulmamıştır. Osmanlı’da genellikle belli bir niteliği ve statüsü olan bireylere Müslüman olmaları konusunda telkinde bulunulmuştur. Din değiştirmiş olan bireye olan kişiye devletin ileri gelenleri ve durumu iyi olan ahali tarafından da yardımlar yapıldığı bilinmektedir.²¹⁷ Ayrıca dinini yeni değiştiren kişilere bir defalığına hazineden para ve kıyafet yardımı yapıldığı belirtilmektedir. Bu kişilere küçük de olsa nakti yardım sağlanmıştır. Ayrıca bu kişilere maddi manevi olarak destek de sağlanmış oluyordu.²¹⁸

“İslam dini evrensel bir din olup kendi değerlerinden bütün insanların faydalanmalarını ister. Müslüman olmayan kişilerin ise İslam ile şereflenip Müslüman olmalarını istemektedir. Müminlere de bu noktada belli bir takım görevler yükler. “Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır, onlarla en güzel şekilde tartış” ayeti bu görevi açıkça ifade etmektedir. Müslümanlar dinin evrensel mesajını insanlara ulaştırmakla yükümlü birer davetçidirler. Peygamberliği evrensel olan ilk tebliği Hz. Muhammed (sav) bu hususu, “Bir kişinin ihtida etmesine vasıta olmak büyük bir servete kavuşmaktan daha hayırlıdır” hadisiyle vurgulamıştır. İslam’da cihadın asıl manası ve temel gayesi de budur. Kur’an-ı Kerim’de altmış yerde geçen ihtida kavramı bir taraftan Allah’ın lütuf ve ihsanına bağlanırken diğer taraftan kulun iradesini kullanıp tercihte bulunması da şart koşulmuştur. İhtida kişinin yeni bir dini kabul edişi olmadığı eski dinine dönüşü olarak da kabul edilmektedir. İslam dinine göre ise insan fitrat dini yani İslam üzere doğduğunu belirtmektedir. İhtida eden kimse fitratını hatırlamış ve ona tekrardan dönmüştür.” olarak ifade edilmektedir.²¹⁹ İslam dinine göre, bir insanın hidayetine vesile olmak; Hz Peygamber’in, Hz. Ali’ye “Ey Ali, senin vesilenle bir kişinin hidayete ermesi, senin için üzerine güneşin doğup battığı her şeye sahip olmandan daha hayırlıdır” hadisindeki müjdeye mazhar olmak için bir Müslüman’ın hayatı boyunca yapabileceği en hayırlı işlerden biri olarak kabul edilmiştir.²²⁰ Bu ve bu gibi sebepler dolayısıyla İslam dinini yaymak Müslüman olan kişiler tarafından bir görev niteliğinde kabul edilmektedir.

²¹⁶ Himmetoğlu, “Adana’da İhtida”, 138; Akman, “Tanzimat’tan Sonra İhtida”, 59; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 38 – 145; Yıldız, “Denizli’de İhtida”, 109 – 114; Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ*, 77; İrvin Cemil Schick, “Tebdil-i Kıyafet, İrtidâ ve İhtida”, çev. Pelin Tünaydın, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi* IV/2-1, (Temmuz 2012), 35-45; Miraç Tosun, *XVIII. Yüzyıl Trabzon’unda Cemaatlerarası İlişkiler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2013).

²¹⁷ Çolak, “İstanbul’da İhtida”, 130-132; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 42 – 58.

²¹⁸ Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 46.

²¹⁹ Köse, “İhtida”, 21/ 555; Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 91; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 4; Ahmet Yiğit, “İzmir Şer’iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11 (Bahar 2010), 633- 648; Aköz, “Konya’da İhtidâ Hareketleri”, 552.

²²⁰ Yıldız, “Denizli’de İhtida”, 111.

Bunun sonucunda ise Müslümanlık dünyanın dört bir yanında geniş topraklara yayılmıştır. Ayrıca İslam dinine geçişler de bu sayede artmıştır.²²¹

“Osmanlı Devleti’nin hâkimiyet sağladığı alanlarda din değiştirme olayları genel anlamda sürekli olarak gerçekleşmiştir. Dönemin kaynağı Nesri’de, İznik’in fethi ve Orhan Bey’in oğlu Süleyman Paşa’ya bu toprakların verilmesi konusu ile ilgili olarak; “Ve Süleyman Paşa ol vilayette ol kadar adl ü dad itdim kim, Türk’ün ayin-ü erkanini görüp, gelip Müslüman oldular ve ol vilayette ne kadar mülkler var ise cemi’ Süleyman Paşa virdüğü karar üzerine şimdi dahi mukarrer” diyerek Osmanlı Devleti’nin bu dönemdeki adaletli idaresi sayesinde ihtida hareketlerinin meydana geldiği bilinmektedir.”²²²

Osmanlı devlet nizamı, İslam dininin şer’i kaidelerine ve kanûn-i kâdimden gelen örfî kaidelerine göre şekillenmiştir. Bu düzen ile Osmanlı Devleti halkına hak yolunda huzurlu ve güvenli bir yaşam vadetmiştir. Osmanlı Devleti’nde İslam dinini tercih etmek “dil ile ikrâr ve kalp ile tasdik” şeklinde gerçekleşmiştir.²²³ Başka bir kaynaktan belirttiğine göre İslam hukukunda belirtmiş olduğuna göre bir kişinin Müslüman olmayı tercih ettiğinde bunu dil ile ikrar ve kalp ile tasdik etmesi ile olacağını belirtmektedirler. Dili ile ikrar eden kişinin kalbi ile de tasdik etmeyen kişiler Müslüman sayılmadığını da kaynaklar belirtmektedirler. Fakat bu durum yalnızca Allah ile kul arasında olan bir durumdur. Bunun dışında Ebusuud Efendi’nin fetvalarında belirttiği üzere bir kişinin Müslüman olayı istemesi bunu dili ile ikrar etmesi söylemesinin yeterli olacağını belirtmiştir.²²⁴

6.4. Diyarbekir’de İhtida İle İlgili Belgeler

Diyarbakır Şer’iyye Sicillerine göre, Diyarbakır ve bağlı ilçelerin kadı sicilleri ile ilgili defter sayısı toplam 180 adettir. Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri Âmid Mahkemesi yer alan, 3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798), 3754 Numaralı Sicil (H. 1151-1154/ 1738-1741), 3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879), 3749 Numaralı Sicil (H. 1208-1209/ M. 1793-1794) numaralı tarihleri arasındaki defterler incelenerek Diyarbakır’a ait belgelerde Âmid mahkemesine intikal etmiş olan olaylardan hareketle ihtida konusu ele alınmıştır. Adı geçen sicillerde yer alan örnek belgelerden hareketle konu incelenmeye çalışılacaktır.

²²¹ Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 91.

²²² Hava Selçuk, “ Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli’de İhtida Hareketleri (1432-1482)”, *Erciyes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (Kayseri 2002), 91-92.

²²³ Himmetoğlu, “*Adana’da İhtida*”, 137; Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 3; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 22; Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul’da İhtida Hareketleri*, 6; Dinç, “Kıbrıs’ta İhtidâ Hareketleri”, 244.

²²⁴ Karadağ, *Anadolu’da İhtida Hareketleri*, 3 – 4; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 20; Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul’da İhtida Hareketleri*, 6; Dinç, “Kıbrıs’ta İhtidâ Hareketleri”, 244.

İncelenen sicillerde adı geçen tarih aralığında toplamda 27 belge Diyarbekir ve çevresinden Âmid Mahkemesine gelen ihtida olaylarını kapsamaktadır.

Bu belgeler;

3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798)

- [1a-2] Kavas mahallesinden Körko veled Minas'ın Müslüman olup Mustafa ismini alması
- [55a-3] Âmid'e bağlı Şark-ı Âmid nahiyesi Zoğzinc-i zimmi köyünden Mustafa b. Mehmed'in, evlenmek istediği Havi binti Tavid'i Müslüman olmak için zorladığı

3754 Numaralı Sicil (H. 1151-1154/1738-1741)

- [1a-5] Marad b. Köro'nun kelime-i şهادet getirerek Müslüman olması
- [1a-6] Mardinli İsa'nın Müslüman olarak Hüseyin ismini alması
- [1a-8] Müslüman olan Milo'nun Mustafa, eşi Hanko'nun Havva, oğulları Kirkor'un Yusuf, Hakar'ın Ali ve Kirakos'un Mehmed ismini alması
- [1a-9] Mihranlı Simo veled Nimo'nun Müslüman olarak Mehmed ismini alması
- [1a-10] Akviran'dan Ezdo veled Tanyel'in ailece Müslüman olup isimlerini değiştirdikleri
- [92b-2] İlhad veled Şemon'un Müslüman olarak Ahmed ismini aldığı
- [92b-3] Hasırlı'dan Osib veled Hanna'nın kelime-i şهادet getirdiği
- [92b-4] Kelime-i şهادet getiren Kalid Semo veled Arakil'e Mehmed adı verildiği
- [92b-6] Mustafapaşa'dan Begos veled Aro ve hanımı Gevher binti Mihail'in Mehmed ve Fatma adını alarak Müslüman oldukları
- [93a-3] Çupi karyesinden Ragaz veled Aslan'ın Müslüman olarak Mehmed ismini aldığı
- [93a-4] Minas veled Melkon'un Müslüman olarak Mehmed adını aldığı
- [93a-6] Domo veled Semo'nun Müslüman olarak Ömer adını aldığı
- [93a-7] Mahad veled Kirakos iel Terko veled Aznor'un Müslüman olarak Mehmed ismini aldıkları
- [93a-10a] Marid veled Haçador'un Müslüman olarak Mustafa ismini aldığı
- [93a-11] Kirkor'un Müslüman olarak Ali ismini aldığı
- [93a-12] Serever veled Ahsano'nun Müslüman olarak Mehmed adını aldığı
- [93a-14] Aslan veled Bogos'un Müslüman olarak Ahmed ismini aldığı
- [93a-15] Kudret binti Dibo'nun Müslüman olarak Ayşe adını aldığı
- [93a-16] Kirkor'un Müslüman olarak İsmail adını aldığı

3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879)

- [1a-1] Hatuni köyünden Haço adlı Yezidi'nin Müslüman olarak Hasan, oğlunun ise Hüseyin ismini alması.
- [1a-2] İsak'ın oğlu ve torunlarının Müslüman olması.

- [1a-3] Odo veled Sergis'in Müslüman olarak Yusuf ismini alması.
- [1a-4] Meryem binti Ohan'ın Müslüman olarak Ayşe, oğlu Köpo'nun da Mustafa ismini alması.
- [1a-5] Osib'in Müslüman olarak Yusuf ismini alması.

3749 Numaralı Sicil (H. 1208-1209/ M. 1793-1794)

- [34a-3] Diyarbakır'da Ermeni taifesinden Köpo veled Evek'in Müslüman olup Ahmed ismini alması ²²⁵

6.5. Diyarbakır'de ihtida

Diyarbakır'de ihtida kayıtlarında bulunan ve incelenmiş olan bu belgelerde görüldüğü üzere din değiştirme konusunda baskı uygulanmadığı kişilerin hür iradeleri ile bunu gerçekleştirdikleri, din değiştirmek isteyen bireylere yardımlar yapıldığı, her yönden desteklendikleri belirtilmektedir. Belgelerde görüldüğü üzere Diyarbakır bölgesinde bulunan Gayrimüslim kişilerin kendi dinlerini hür ve bağımsız bir biçimde yaşamaktadırlar.²²⁶ Fakat yinede yaşanmış olan toplumdan etkilenecek dinlerini değiştirdikleri görülmektedir. Diyarbakır bölgesinde 18. yüzyılda meydana gelen ihtida örnekleri değerlendirilmiştir. Burada bulunan belgeler toplamda 27 ihtida belgelerinden oluşmaktadır. İncelenen belgelerde genelde tahmini olarak belirtmek gerekirse, Yahudi olarak da din değiştiren kişiler olmasına rağmen büyük çoğunluğunun Ermenilerden oluştuğu tahmin edilmektedir. Burada yer alan belgelerde aile bireyleri ile birlikte din değiştirme olayının yaşandığı görülmekte ve genellikle doğrudan ihtida kayıtları mevcuttur. Doğrudan ihtida eden kişiler ise neden dinlerini değiştirmişler, kimlerden etkilenecekler, din değiştirmelerini teşvik eden bir kurum veya olayların neler olduğu bilinmemektedir. Bu nedenle de bir tahminde bulunmak çok zordur çünkü ihtida etmenin birçok nedeni vardır bunlardan birini veya birkaçını kapsamış olabilir ve kişileri din değiştirmeye ikna etmiş olabilmektedir. Bu bölgede yer alan ihtida örneklerinin değerlendirmeleri ayrıca İhtida sebepleri başlığı altında ele alınıp değerlendirilmiştir.²²⁷

Yapılan değerlendirmelerde kadın ve erkek mühtedi oranlarının farklı olduğu çocuklarında ihtida etmiş oldukları, erkek mühtedilerin daha fazla olduğu görülmektedir. Bu belgelerde dinini değiştirmiş olan kişilerin nereli oldukları ve eskiden hangi dine mensup oldukları ve ırkları hakkında net bilgiler mevcut değildir. Ayrıca ihtida etmiş olan

²²⁵ *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

²²⁶ Nergiz, "Diyarbakır'de İhtida", 301-312; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

²²⁷ Nergiz, "Diyarbakır'de İhtida", 301-312; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

kişilerin hangi tarihte dinlerini değiştirdikleri de bazı belgelerde net verilmemiştir. Bunun dışında genel olarak hepsinde şahitlerin bulunduğu net olarak yer almaktadır. Bazı durumlarda tam ve kesin net bilgiler mevcut olarak bilinmemekte tahmini olarak değerlendirme yapılmıştır.²²⁸

6.6. İhtida Etmiş Olan Kişilere Yapılan Yardımlar

Osman Çetin'in Sicillere göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909) isimli kitabında belirttiğine göre burada "Mühtedî Fonu" hakkında bilgiler mevcuttur. Burada Hacı İvaz Paşa Vakfı'nda mühtedî olan kişiler hakkında yapılan harcamalar "*bahây-ı destâr, bahây-ı destâr-ı mühtedîyân, bahây-ı destâr-ı mühtedîyân ber-mûcib-i tezkire-i hâkimü 'ş-şer ve edây-ı destâr-ı mühtedîyân bâ-mürâsele-i şer'iyye*" başlıkları altında kaydedildiği bildirilmektedir. Bahây-ı destâr-ı mühtedîyân kavramı mühtedî kişilerin sarık (destar) bahası anlamına gelmektedir. Burada dinini değiştirip Müslüman olan kişilere erkek bireylere sarık (destar) kadınlara ise başörtüsü desteği sağlanmaktadır. Osmanlı toplum yapısına göre İslam hukukunda Gayrimüslim vatandaşların kıyafetlerinin Müslümanların kıyafetlerine benzememesi gerekmektedir. Gayrimüslimlerin kılık kıyafetleri hakkında yasaklar getirilmiş ve Gayrimüslim olan erkeklerin sarık (destar) takmaları fermanlarla yasaklanmıştır. Kadınlara ve erkeklerle verilmiş olan bu yardımlar gösteriyor ki bu kişilerin Müslüman toplumunun bir üyesi olduklarını kanıtlar nitelikte bir durum olarak belirtilmektedir.²²⁹ Osmanlı devleti din değiştirme konusunda fıkıh hükümlerine bağlı kalmış hiçbir dönemde zorla İslamlaştırma politikası uygulamamıştır. Osmanlı Devleti diğer ülkelerde ve Anadolu'da ihtidayı özendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde din değiştirip Müslümanlığı tercih etmiş olan bireylere daha fazla tımar vermiş, bazı ayrıcalıklar tanınmış ve çeşitli görevlendirmelerde bulunulmuştur. İhtida eden kişilere verilen hediyeler toplumsal durumlarına göre değişiklikler söz konusu olmuştur.²³⁰

İhtida etmiş olan kişilere yapılabilecek en önemli yardımlardan birisi ise yeni dini ile yakın etkileşim kurabileceği sosyal bir çevre ve ortamın oluşturulmasıdır. Böylece ihtida etmiş olan kişilerin adapte olma süreci kolaylaşmıştır. Yeni Müslüman olan kişiye yabancılık çekmemesi için kucak açmaları kendisinin de artık Müslüman olduğunu İslam toplumunun bir bireyi olduğunu hissettirmeleri gerekmektedir. Yardımcı olacak olan

²²⁸ Nergiz, "Diyarbakir'de İhtida", 301-312; *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

²²⁹ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 101-107; Osman Çetin, "Hacı İvaz Paşa Vakfiesindeki "Mühtedî Fonu" Hakkında", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 3/1 (Bursa 1991); Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 45-46; Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtidâ*, 37-39; Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ*, 77; Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtida Hareketleri*, 141-142.

²³⁰ Yıldız, "Denizli'de İhtida", 108-109; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 42.

kişiler artık bu mühtedîyi içlerine kabul ederek dışlamamaları gerekmektedir.²³¹ Ayrıca din değiştirmiş olan kişiler de bir takım değişiklikler söz konusu olmaktadır. Ruhi olarak değişim kişiliğin değişmesi gibi değişiklikler yaşamış olan mühtedîler eski dinlerine ait olan kültür ve geleneklerden vazgeçmişlerdir. Bu durum neticesinde mühtedî olan kişiler maddi manevi olarak zor duruma girmektedir. Bunun bilincinde olan Müslümanlar, yeni Müslüman olan kişilere her türlü maddi manevi yardımlarda bulunarak zor durumla karşılaşmalarını engellemeye çalışmışlardır.²³² Müslümanlığı kabul etmiş olan kişiler artık Müslüman gelenek ve göreneklerine göre bir yaşam tarzı benimsemeye başlamışlardır. Eski dini ve çevresi açısından sorun yaşamaması için Müslüman mahallelerinde ikamet ettikleri kayıtlarda belirtilmektedir.²³³ İslam devletlerinde bulunan vakıfların da insanları ihtida etmeye teşvik ettiği bilinmektedir. Bu durum İslamlaşma yolunda destek sağlayan önemli adımlardan birisini teşkil etmektedir. Vakıfların sadece Müslüman halka değil tüm millete hizmet ettiği düşünülürse bu kuruluşların insanları Müslüman olmaya İslam dinini benimsemeye teşvik etmektedir. Din değiştirmiş olan bireylere sunulan her türlü vakıf hizmetlerinin hepsinden hiçbir karşılık beklemeden faydalanmışlardır. Osmanlı Devleti'nde bir vergilerinden birisi olan Avarız vakıflarından borç aldıkları kayıtlarda belirtilmektedir. Mühtedî olan kişilere birçok kolaylıkların sağlandığı görülmektedir. Vakıflar aracılığıyla kişilerin maddi manevi olarak desteklenmeleri neticesinde Müslüman olmak isteyen Gayrimüslim halkı motive ettiği belirtilmektedir.²³⁴

6.7. İhtida Kayıtlarının Şer'iyye Sicillerinde Yer Alış Şekilleri

İhtida örneklerinin şer'iyye sicillerinde yer alış şekilleri ve kayıt örnekleri farklılıklar göstermektedir. Bu kayıtlarda ihtida olayları hem doğrudan hemde dolaylı olarak gerçekleşmekte ve şer'iyye sicillerine işlenmektedir. İhtida kayıtları kişilerin doğrudan kendi istekleri ile yapmış olduklarıdır. Dolaylı ihtida ise farklı nedenlerle gerçekleşmiş olan ihtida kayıtları ve örnekleridir. Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarında yer alan belgeler örnek olarak verilebilir. Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida örneklerinde dolaylı olarak yapılan ihtida örneğine rastlanmamaktadır.²³⁵

²³¹ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 88; Açık, "Tokat'ta İhtida Hareketleri", 183 – 185.

²³² Açık, "Tokat'ta İhtida Hareketleri", 183; Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ*, 85 – 102.

²³³ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 94.

²³⁴ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 97 - 99; Vakıf hakkında detaylı bilgi için bkz. Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/ 475 – 479, 23.12.2019 tarihinde güncellenmiştir; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/479–486, 23.12.2019 tarihinde güncellenmiştir; Avârız Vakfı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Avârız Vakfı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/109.

²³⁵ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 2–3; Açık, "Tokat'ta İhtida Hareketleri", 173; Selçuk, "Kayseri'de İhtida Hareketleri", 167; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 37.

Şer'iyye sicillerinde yer alan ihtida kayıtları genel olarak ihtida i'lamları şeklinde kayıtlarda yer alır ve doğrudan ihtida örnekleri bu kategoride gösterilir. Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde bulunan ihtida kayıtlarında incelenen tarih aralığında yıl olarak 18. yüzyıl tarihi incelenmiş ve taranmış olup buradaki örnekler doğrudan din değiştirme olduğu kanısına varılmıştır. Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida kayıtlarında farklı kalıpların yanı sıra genellikle belli başlı kalıpların kullanıldığı görülmektedir. İncelenen bu kayıtlarda genellikle kişinin eski ismi ve dinini değiştirdikten sonra almış olduğu yeni ismi yer almaktadır. Bunun dışında kişinin kendi isteği ile dinini değiştirip Müslüman olduğu kayıtlara geçmekte, sonrasında kelime-i şهادet getirerek eski dinini terk edip Müslümanlığı kabul ettiği kayıtlarda yer almaktadır. Bazı belgelerin detaylarında dinini değiştirmek isteyen kişinin bulunduğu yer neresi ise kayıtlarda o yer, şehir, bölge, köy, kaza şeklinde de belirtilmektedir. Kayıtlarda şahitlerin de isimlerine yer verilmiştir. Bunun yanı sıra kişinin tarih olarak hangi zamanda dinini değiştirdiği de şer'iyye sicillerinde belirtilmiştir. İhtida etmiş olan kişilerin genel olarak kayıtları şer'iyye sicillerine bu şekilde işlendiği bilinmektedir.²³⁶

Bazı kaynaklarda belirttiğine göre din değiştirmiş olan kişilerin sicillerde kayıtlarının yazmadığını belirtmektedir. Bazı durumlar söz konusu olduğunda şهادet, bazı davalar, kefalet, vesayet gibi durumlarda ihtida etmiş olan kişilerin bu davalarda isimleri yazmakta bu şekilde kişilerin din değiştirmiş oldukları kayıtlarda yazmaktadır. Ayrıca kaynaklarda belirttiği üzere kadın mühtedilerin önceki dönemlerde pek fazla sosyal hayatta faaliyetlerinin olmaması nedeni ile kadın mühtedilerin isimlerine ve kayıtlarına çok fazla miktarda rastlanılmamaktadır.²³⁷

6.8. Diyarbekir'de İhtida Kavramının Yıllara Göre Dağılımları

Diyarbekir'de ihtida kavramının yıllara göre dağılımları Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida kayıtlarında incelenmiş olan toplam 15 ciltte ihtida hakkında verilmiş olan burada bulunan kayıtların yıllara göre dağılımları ve ciltler belirtilecektir. Bu ciltler ve içinde yer alan ihtida kayıtları durumu şu şekildedir; Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer almış olan ciltler belirtilmekte bunun dışında tarihleri de belirtilmektedir. Bu çalışma Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan 3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798), 3754 Numaralı Sicil (H. 1151-1154/ 1738-1741), 3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879) numaralı sicillerden faydalanılmıştır ve 3749 Numaralı Sicil (H. 1208-1209/ M.

²³⁶ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 3; Açıkel, "Tokat'ta İhtida Hareketleri", 173; Karadağ, *Anadolu'da İhtida Hareketleri*, 84; Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtida Hareketleri*, 127.

²³⁷ Selçuk, "Kayseri'de İhtida Hareketleri", 170.

1793-1794) dâhilinde yer almış olan ihtida kayıtlarından faydalanılacaktır. Ayrıca tarih aralığı olarak 18. yüzyılı kapsadığı bilinmektedir.²³⁸

İncelenmiş olan Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarında toplamda 15 cilt incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda ihtida ile ilgili belgeler toplanmıştır. Bu belgelerde mevcut olan örnekler ve hangi ciltlerde oldukları ve kaç adet ihtida kaydının olduğu bu kısımda yer almaktadır. Bazı ciltlerde ihtida kayıt örneklerine rastlanmamıştır. Mevcut olan ciltlerdeki ihtida kayıtları ise şu şekildedir; 1. cilt (2 belge) 2. cilt (2 belge) 3. cilt (20 belge) 4.cilt (5 belge) 7. cilt (1 belge) 8.cilt (1 belge) 9. cilt (2 belge) 11.cilt (1 belge) 12.cilt (4 belge) 13.cilt (1 belge) 15. cilt (1 belge) bulunmaktadır.

Tablo 6.1. İhtida Kavramının Yıllara Göre Dağılımları

YILLAR	CİLTLER	KADIN	ERKEK	TOPLAM
H.1145-1212/ M.1732-1798	2	-	2	2
H.1151-1154/ M. 1738-1741	3	9	24	33
H.1170 - 1296/ M. 1757-1879	4	1	5	6
H.1208-1209/ M. 1793-1794	7	-	1	1
TOPLAM		10	32	42

Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida kayıt örnekleri incelendiğinde kayıt altına alınmış olan toplamda 42 mühtedînin bulunduğu ve dinlerini değiştirip Müslüman oldukları kayıtlarda geçmektedir. Bunun dışında Kadın Mühtedînin toplamda 11 kişi olduğu bazı yıllarda ihtida etmiş olan kadınların kayıtlarının bulunmadığı nedenlerinin ise tam olarak bilinmediği değerlendirilmektedir. Erkek mühtedîlerin ise sayı olarak kadın mühtedîlerden fazla olduğu toplamda 33 kişi olarak tespit yapılmaktadır. Değerlendirilmiş olan yılların tamamında erkeklerin dinlerini değiştirip Müslüman oldukları kayıtlarda yer almaktadır.

6.9. İhtidaların Aylara Göre Dağılımları

Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida kayıtları incelendiğinde bu bölgede yaşayan kişilerin dinlerini değiştirdikleri ve bu kişilerin bu din değişikliklerini hangi aylarda gerçekleştirdiklerinin, hangi aylarda daha sık ihtida örneklerinin olduğunun tablosu yer almakta ve değerlendirilmektedir. Burada yer alan

²³⁸ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 33; Nergiz, "Diyarbekir'de İhtida", 301-312; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/259.

aylardaki kayıtlarda kişilerin Müslümanların dini günlerinde ne kadar etkili olduğunu ve bu zamanlarda din değişikliğinin arttığı da gözlemlenmektedir.²³⁹

Tablo 6.2. İhtidaların Aylara Göre Dağılımları

AYLAR	KADIN	ERKEK
Muharrem		
Safer	1	1
Rebî'ül-evvel		
Rebî'ül-âhire		1
Cumâdel-ûla (Cemaziyel-evvel)		
Cumâdel-âhire		2
Receb:		3
Şa'bân		1
Ramazân	3	7
Şevvâl	1	2
Zi'l-ka'de		2
Zi'l-hicce		3

Yukarıda incelenmiş olan Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida kayıtlarında yer alan ihtida etmiş olan kadın ve erkek mühtedîlerin hangi aylarda din değiştirdikleri ve bu mühtedîlerin kaç kişi oldukları tablo halinde belirtilmiştir. Bunu dışında bazı aylarda mühtedîlerin hangi ayda din değiştirdikleri bazı durumlarda tespit edilememiştir. Bu tabloda tam net aylar ve bazı sicillere ise net olmadığı durumlar söz konusu olmuştur. Tabloyu değerlendirdiğimiz zaman 18. yüzyıl aralığında yani değerlendirmiş olduğumuz sicil aralıklarında sadece bir ayda sürekli ihtida kaydının olmadığı senenin hemen hemen hepsinde din değişikliğinin yaşandığı açıkça görülmektedir. Müslümanlar için özel kabul edilen bazı aylarda bu sayının arttığı görülmektedir. Erkek mühtedîlerin fazla olması dolayısıyla kayıtlarda sadece erkeklerin değil de kadın mühtedîlerin de varlığından söz edilebilmektedir. Bütün aylarda genellikle ihtida etmiş olan kişilerin varlığından söz edilir.²⁴⁰

6.10. Milletlerine Göre İhtida Etmiş Olan Kişiler

Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida kayıtlarında yer almış olan kişilerin hangi milletten oldukları tespit edilmektedir. Tam olarak bu kişilerin milletleri hakkında ve önceden hangi dine mensup oldukları kayıtlarda tam olarak net değildir. Sadece olasılıklar söylenebilir incelenen tarih aralığında yaşamış olan

²³⁹ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 33; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

²⁴⁰ Çetin, *Bursa'da İhtida Hareketleri*, 33; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

milletlerin ve dinlerin hangi dine mensup oldukları çıkarılabilir. Burada değerlendirmiş olan kişilerin genel olarak Ermenilerden oluştuğu tahmin edilmektedir.²⁴¹

6.11. İhtida Etmiş Olan Kişilerin İsimleri

Dinlerini değiştirmiş olan kişilerin doğal olarak isimleri de değişmiştir. Bu kişiler İslam dinine uygun olarak isim almışlardır. İslam dininde İslam'a uygun bir isim alma Müslümanlar için önemli görülmektedir. Bu konu hakkında hadisler de mevcuttur. Belirtilmiş olan hadise göre “Hz. Peygamberimiz (saveled)’in "Siz kıyamet gününde kendi isimleriniz ve babalarınızın isimleriyle çağrılacaksınız. Onun için isimlerinizi güzel isimlerden koyunuz", "Peygamberlerin isimleriyle isim koyunuz” şeklinde hadiste belirtilmektedir.²⁴² İsim değiştirmelerinin asıl nedenleri ise yeni geçmiş oldukları dini ortama uyum sağlama, bulunduğu bölgeye kolayca uyum sağlamak amacıyla isim değiştirdikleri bilinmektedir.²⁴³ Ayrıca bazı isimlerin ise peygamber efendimizin ismi eşlerinin, kızlarının, ashabının isimlerinden de ve diğer peygamberlerin isimlerinden de isim koydukları kaynaklarda belirtilmektedir. Diyarbekir Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde belirtilen kayıtlarda alınan isimlerden genellikle Ahmet, Hüseyin, Mehmet, Hasan, Mustafa Aîşe, Ayşe gibi isimlere çokça rastlanmaktadır.²⁴⁴

Dinini değiştirmiş olan kişilerin şer’iyye sicil kayıtlarında genellikle

“ şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi tesmiye olduğu ”

“ meclis-i şer’de cümle-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi tesmiye olundu ”

“ meclis-i şer’de teberrî birle kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Hüseyin tesmiye olduğu ” ifadeleri kullanılmış olup genelinde bu tabirlerden oluşmaktadır. Böylece kişilerin eski isimleri yeni isimleri kayıtlarda belirtilmekte kişilerin dinini değiştirdikten sonra artık bu isimlerle anıldıkları bilinmektedir.²⁴⁵

Bu ifadeler değerlendirildiğinde genel olarak bu kalıplaşmış ifadeler ihtida sicillerinde bu ifadelerle geçmektedir. Bazı kaynaklarda örnekleri daha da çoğaltmak

²⁴¹ Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 44; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

²⁴² Açık, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 180; Ad Koyma hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Özgü Aras, “Ad Koyma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/332–333.

²⁴³ Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 56; Açık, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 180; Aras, “Ad Koyma”, 1/332–333.

²⁴⁴ Açık, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 182; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

²⁴⁵ *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259; Çetin, *Bursa’da İhtida Hareketleri*, 56; Açık, “Tokat’ta İhtida Hareketleri”, 180; Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ*, 62.

mümkündür ancak incelenmiş olan sicil kaydında genel olarak bu ifadelerden bu kalıplardan söz edilebilmektedir. Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida kayıtlarında kişilerin hem eski isimleri hem de dinlerini değiştirdikten sonraki almış oldukları yeni isimleri tam olarak yazmaktadır ve şer'iyye sicil kayıtlarında bu durum belirtilmektedir.²⁴⁶ Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesinde yer alan ihtida kayıtlarında kişilerin almış oldukları yeni isimlerini belirtecek olursak bunlar; Mustafa, Ahmed, Hüseyin, Yusuf, Mehmed, Ali, Fatma, Ömer, İsmail, Hasan, Âişe, Ayşe isimlerini aldıklarını bilinmektedir. İhtida kayıt örnekleri incelendiğinde isim olarak genellikle; erkek isimlerinden Mustafa, Ahmed, Mehmed, kadın isimlerinden ise Ayşe isimlerinin sık kullanıldığı belgelerde net olarak görülmektedir.²⁴⁷

6.12. Diyarbekir Şer'iyye Sicil Kayıtları

2. CİLT

3712 Numaralı Sicil (H. 1145-1212/1732-1798)

[1a-2] Kavas mahallesinden Körko veled Minas'ın Müslüman olup Mustafa ismini alması

Kavas mahallesinden Körko veled Minas şeref-i İslâm ile müşerref olup ism[i] Mustafa tesmiye olduğu işbu mahalle şerh verilmiştir.

Fî 3 Ca. sene 1212 ²⁴⁸

[55a-3] Âmid'e bağlı Şark-ı Âmid nahiyesi Zoğzinc-i zimmi köyünden Mustafa b. Mehmed'in, evlenmek istediği Havi binti Tavid'i Müslüman olmak için zorladığı

Medine-i Âmid muzâfâtından Şark-ı Âmid nâhiyesinde vâki' Zoğzinc-i zimmi nâm karye sâkinlerinden Mustafa b. Mehmed meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü't-tevkirde işbu bâ'isü'l-kitâb Havi binti Tavid nâm Nasrâniye muvâcehesinde takrir-i kelâm edip işbu mesfûre târîh-i kitâbdan beş ay mukaddem karye-i mezbûrda kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip ben Müslümân oldum deyü İslâm'ı kabûl etmeğin yine âyin-i bâtılayı terk etmeyip dalâlet üzere kalmakla, suâl olunup müceb-i şer'isi icrâ olunsun dedikde gıbbe's-suâl mesfûre cevâbında işbu mezbûr Mustafa ile kerye-i mezbûrda sâkin olup beni kendi [55b] nefsi için tezvîc murâd edip taleb eyledikde nefsim muhtâresi olmadığından imtinâ' ettiğim için târîh-i mezbûrda sâkine olduğum menzil kapısına gelip müslümân ol deyü kılıç ve kalkan ile üzerime hücum ve sûikası olup tâ garazan iftirâ ediyor deyü def' edicek isre'l-istintâk ve'l-inkâr müdde'ye-i mesfûreden def'-i meşrûhuna mutâbık beyyine talep oldukda udûl-i ahrâr-ı ricâl-i müslimînden Mustafa b. Receb ve Abdi b. Hamza nâmân

²⁴⁶ Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

²⁴⁷ *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147-321; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/4-301; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/227; *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3749 Numaralı Sicil/ 259.

²⁴⁸ *Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri*, 3712 Numaralı Sicil/147.

kimesneler li-ecli'ş-şehâde meclis-i şer'e hâzırân olup isre'l- istişhad filhakika işbu mezbûr Mustafa Bey târîh-i mezbûrede mesfûre Havi nam Nasrâniye'yi kendi nefsi için tezvîc murâd eyledikde nefsinin muhtâresi olmadığından imtinâ' eylediği için müslümân ol deyü kılıç ve kalkan ile üzerine hücum ve sûikasd ile menzili kapısına gelip mesfûre ile garazı olup ber-vech-i muharrer ikrâr eylediği mâ'lûmumuzdur ve biz bu husûsa şâhidleriz ve şehâdet dahi ederiz deyü her biri edâ-i şehâdet-i şer'iyye eylediklerinde gibbe'r-ri'âye şerâyiti'l-kabûl şehâdetleri makbûl olup mezbûr Mustafa'nın mesfûre Havi ile garazı olduğu lede'l-mer'î nümâyân olmağın mücebiyle mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu.

Fi'l-yevmi'r-râbi' ve'l-işrîn min Şevvâl li-sene tis'a ve hamsîn ve mi'e ve elf ²⁴⁹

Tablo 6.3. (3712 Numaralı Sicil) Diyarbekir'de İhtida Etmiş Olan Kişiler

Eski İsim	Yeni isim	Yer	Cinsiyet	Tarih	Belge
Körko veled Minas	Mustafa	Kavas mahallesi	Erkek	Fî 3 Ca. sene 1212	1a-2
		Âmid'e bağlı Şark-ı Âmid nahiyesi Zoğzinc-i zimmi köyü			55a-3

3. CİLT

3754 Numaralı Sicil (H. 1151-1154/1738)

[1a-5] Marad b. Köro'nun kelime-i şehadet getirerek Müslüman olması

(...)’den Marad b. Köro meclis-i şer’de cümle-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Ahmed tesmiye olundu.

Fî selhi Zilka’de sene 1152

Şuhûdül'l-hâl: Süleyman b. Ali, Mustafa [b.] Hızır, Hacı Abdullah [b.] Abbas, İbrahim b. Yusuf, Abdurrahman b. Hacı Osman ²⁵⁰

[1a-6] Mardinli İsa'nın Müslüman olarak Hüseyin ismini alması

Mardinli İsa meclis-i şer’de teberri birle kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Hüseyin tesmiye olduğu kayd şüd.

Fî 24 Z. sene 1152

Şuhûdü'l-hâl: Ebi Ağa, Ömer [b.] Halil, Hacı Ömer [b.] Bekir, Yusuf [b.] Ali, Osman b. Yahya ²⁵¹

[1a-8] Müslüman olan Milo'nun Mustafa, eşi Hanco'nun Havva, oğulları Kirkor'un Yusuf, Hakar'ın Ali ve Kirakos'un Mehmed ismini alması

(...)’den Milo veled (...) [kelimeteyn-i] şehâdeteyn getir[iş şeref-i] İslâm ile müşerref olup ismi Mustafa'ya, zevcesi Hanco Havva, oğulları Kirkor Yusuf, Hakar Ali, Kirakos Mehmed tesmiye olundu.

²⁴⁹ Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, 3712 Numaralı Sicil/321.

²⁵⁰ Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, 3754 Numaralı Sicil/4.

²⁵¹ Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, 3754 Numaralı Sicil/4.

Fî 29 Ra. sene 1153

Şuhûdü'l-hâl: Hamideddin Çavuş, İsmail b. Mehmed, ...?, Ahmed Beyb. İsmail ²⁵²

[1a-9] Mihranili Simo veled Nimo'nun Müslüman olarak Mehmed ismini alması

Mihranili Simo veled Nimo nâm zimmînin kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip İslâm ile müşerref olup ismi Mehmed tesmiye olunup zevcesi Yuri binti Abdo, oğulları sagir Haşman Mustafa ve Tofman Ahmed tesmiye olundular.

Fî 21 Ra. sene 1153

Şuhûdü'l-hâl: Molla Ali, Molla Hüseyin imâm-ı Şâfi'i, Ahmed b. Mehmed ²⁵³

[1a-10] Akviran'dan Ezdo veled Tanyel'in ailece Müslüman olup isimlerini değiştirdikleri

Akviran'dan Ezdo veled Tanyel kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Mustafa tesmiye, zevcesi Hazmo binti Haço ...?, kızı Reyhaman Aişe, oğulları Filo Mehmed, Mihail Ahmed tesmiye olundular.

Fî Ra. sene 1153

Şuhûdü'l-hâl: Molla Hüseyin Bey b. Mustafa, Mehmed Çelebi, Murad b. Abdullah, Hasan b. Abdullah, hüddâm-ı mahkeme ²⁵⁴

[92b-2] İlhad veled Şemon'un Müslüman olarak Ahmed ismini aldığı

...? Pazarından İlhad veled Şemon'un meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn (...) ismi Ahmed tesmiye olundu.

Fî 6 B. sene 1153

Şuhûdü'l-hâl: Hüseyin Efendi b. Halil, Nakib Sâbıkzâde, Mustafa b. Hamza, Ebubekir b. Abdullah ²⁵⁵

[92b-3] Hasırlı'dan Osib veled Hanna'nın kelime-i şehadet getirdiği

Hasırlı'dan Osib veled Hanna meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn (...).

Fî 19 B. sene 1153

Şuhûdü'l-hâl: El-Hâc Ali, Mehmed b. Abdullah, Mustafa b. Hamza ²⁵⁶

[92b-4] Kelime-i şehadet getiren Kalid Semo veled Arakil'e Mehmed adı verildiği

Kalid Semo veled Arakil meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip (...) Mehmed tesmiye olundu.

Fî 27 Receb sene 1153

Şuhûdü'l-hâl: Mehmed b. (), Mustafa b. Hasan, (...) ²⁵⁷

²⁵² *Diyanet İktisadi Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/5.

²⁵³ *Diyanet İktisadi Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/5.

²⁵⁴ *Diyanet İktisadi Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/5.

²⁵⁵ *Diyanet İktisadi Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/296.

²⁵⁶ *Diyanet İktisadi Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/296.

²⁵⁷ *Diyanet İktisadi Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/296.

[92b-6] Mustafapaşa'dan Begos veled Aro ve hanımı Gevher binti Mihail'in Mehmed ve Fatma adını alarak Müslüman oldukları

Mustafapaşa'dan Begos veled Aro nâm muhtedî mecliste İslâm ile müşerref olup ismi Mehmed tesmiye olundu ve avratı Gevher binti Miha[il] Fatma tesmiye olu[nup] bi'l-cümle İslâm ile müşerref olup isimleri tesmiye-i mezkûr muharrer bu mahalle kayd olundu.

Fî 14 R. sene [115]3

Şuhûdü'l-hâl: Hüseyin b. Mehmed hallâc, Hüseyin b. Mustafa Hasan (...) ²⁵⁸

[93a-3] Çupi karyesinden Ragaz veled Aslan'ın Müslüman olarak Mehmed ismini aldığı

(...) tâbi' Çupi karyesinden Ragaz veled Aslan meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olmağla ismi Mehmed tesmiye olundu.

Fî gurreti selhi Rebî'ilâhir sene 1152

Şuhûdü'l-hâl: Mustafa b. Abdulah, el-Hâc Ömer b. Hızır, Hüseyin [b.] Abdullah ²⁵⁹

[93a-4] Minas veled Melkon'un Müslüman olarak Mehmed adını aldığı

(...) ...? Minas veled Melkon meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup [ismi] Mehmed tesmiye olunmuştur.

Fî 11 Ş. sene 1153

Şuhûdü'l-hâl: Hüddâm ²⁶⁰

[93a-6] Domo veled Semo'nun Müslüman olarak Ömer adını aldığı

(...) anadan Domo veled Semo meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref oldukda zevcesi ismi Tatab ...? [ismi] Ömer tesmiye olundu.

Fî 27 N. sene 1152

Şuhûdü'l-hâl: Mus b. Abdullah, İbrahim b. Abdullah, Hüseyin b. Mustafa, İsmail b. Ahmed, Hasan b. Ali ²⁶¹

[93a-7] Mahad veled Kirakos iel Terko veled Aznor'un Müslüman olarak Mehmed ismini aldıkları

(...) şehrinden Mahad veled Kirakos kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip ismi Mehmed tesmiye olundu. Zevcesi Meryem binti (...) Ahmed, Emin b. Ahmed, ...? Âişe tesmiye. (...)’den Terko veled Aznor meclis[de] kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip İslâm ile müşerref olduğu Mehmed ismi ile tesmiye olundu.

Fî 29 Zilka'de sene 1153

Şuhûdü'l-hâl: Emir Halil, Hüseyin [b.] Mehmed, Bayrakdar Osman Çelebi, Mustafa Ağa b. ...? ²⁶²

[93a-10a] Marid veled Haçador'un Müslüman olarak Mustafa ismini aldığı

²⁵⁸ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/297.

²⁵⁹ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/298.

²⁶⁰ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/298.

²⁶¹ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/298.

²⁶² *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/299.

(...)’dan olup on iki yaşında olan Marid veled Haçador meclis-i şer’e teşrîf edip kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olmağın ismi Mustafa tesmiye olundu.

1 Zilhicce’i ş-şerîfe sene 1153

Şuhûdü’l-hâl: ...? b. ...? Alıpınarı’ndan, Osman b. Hasan Alıpınarı’ndan, Hacı Ali b. Abdullah Alıpınarı’ndan, Evliya b. Haydar, Hasan b. Ali ²⁶³

[93a-11] Kirkor’un Müslüman olarak Ali ismini aldığı

(...)’den Kirkor veled () meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Ali tesmiye olunduğu kayd şod.

Fî 27 Zillicce sene 1153

Şuhûdü’l-hâl: (...) b. İbrahim, Osman b. Ömer, Kasım b. İsmail, İsmail b. Abdullah, Mehmed b. Hasan ve Süleyman b. Ali ve gayruhum ²⁶⁴

[93a-12] Serever veled Ahsano’nun Müslüman olarak Mehmed adını aldığı

(...) Serever veled Ahsano meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm [ile] müşerref olup Mehmed tesmiye olundu.

Fî 27 M. sene 1153

Şuhûdü’l-hâl: İbrahim b. Abdullah, Ali b. İbrahim, Hasan b. Ali ²⁶⁵

[93a-14] Aslan veled Bogos’un Müslüman olarak Ahmed ismini aldığı

(...) bâğından Aslan veled Bogos meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Ahmed tesmiye olundu.

Fî selh-i S. sene 1153

Şuhûdü’l-hâl: Mustafa b. Abdullah, Süleyman b. Abdullah, Süleyman b. Abdullah, Mehmed b. İbrahim ²⁶⁶

[93a-15] Kudret binti Dibo’nun Müslüman olarak Ayşe adını aldığı

Atak’a tâbi’ Kiraz karyesinden olup Katırpınarı’nda sâkine Kudret binti Dibo meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi Âişe tesmiye olundu, zevci dahi Serkez (...) ...? ...? ...? kayd takrirlerine? (...)

Fî 22 Saferü’l-hayr sene 1153

Şuhûdü’l-hâl: (...) b. İbrahim, İbrahimb. Mehmed, Abdülkadir b. Bekir, Mollâ Ali b. Mehmed, Ömer b. Ahmed ²⁶⁷

[93a-16] Kirkor’un Müslüman olarak İsmail adını aldığı

Hani’ya tâbi’ Telatin’den Kirkor meclis-i şer’de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm ile müşerref olup ismi İsmail tesmiye, sagir kızı ...? Hâtûn sagir Mehmed Fâtıma Hadice tesmiye olundu. Zevcesi Seki? binti Hüsrev

²⁶³ *Diyanbekir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/299.

²⁶⁴ *Diyanbekir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/299-300.

²⁶⁵ *Diyanbekir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/300.

²⁶⁶ *Diyanbekir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/300.

²⁶⁷ *Diyanbekir Şer’iyye Sicilleri*, 3754 Numaralı Sicil/300.

Şuhûdü'l-hâl: ...? b. Mehmed, Seyyid Mehmed b. Mustafa, (...) Osman b. Hüseyin, Ahmed b. Mehmed²⁶⁸

Tablo 6.4. (3. Cilt 3754 Numaralı Sicil) Diyarbekir'de İhtida Etmiş Olan Kişiler

Eski İsim	Yeni isim	Yer	Cinsiyet	Tarih	Belge
Marad b. Köro	Ahmed	-	Erkek	Fî selhi Zilka'de sene 1152	1a-5
İsa	Hüseyin	Mardin	Erkek E	Fî 24 Z. sene 1152	1a-6
Milo	Mustafa		Erkek		
Hanko	Havva		Kadın		
Kirkor	Yusuf		Erkek		1a-8
Hakar	Ali		Erkek	Fî 29 Ra. sene 1153	
Kirakos	Mehmed	-	Erkek		
Mihranili	Mehmed		Erkek		1a-9
Simo	Mustafa		Erkek		
veledNimo	Ahmed		Erkek	Fî 21 Ra. sene 1153	
Haşman		-			
Tofman					
Ezdo veled	Mustafa		Erkek		
Tanyel	Aişe		Kadın		
Reyhman	Mehmed	Akviran	Erkek		1a-10
Filo ve Mihail	ve Ahmed		Erkek	Fî Ra. sene 1153	
İlhad veled	Ahmed	-	Erkek	Fî 6 B. sene 1153	92b-2
Şemon					
Osib veled	-	Hasırlı	Erkek	Fî 19 B. sene 1153	92b-3
Hanna					
Kalid Semo		-		Fî 27 Receb sene 1153	92b-4
veled Arakil	Mehmed		Erkek		
Begos veled	Mehmed		Erkek		
Aro		Mustafapaşa			92b-6
Gevher binti	Fatma		Kadın		
Mihail				Fî 14 R. sene [115]3	
Ragaz veled	Mehmed	Çupi karyesinden	Erkek	Fî gurreti selhi Rebî'ilâhir sene 1152	93a-3
Aslan					
Minas veled	Mehmed	-	Erkek	Fî 11 Ş. sene 1153	93a-4
Melkon					
Mahad veled	Mehmed	-	Erkek		
Kirakos					
Meryem binti	Âişe		Kadın		93a-7
Terko veled					
Aznor	Mehmed		Erkek	Fî 29 Zilka'de sene 1153	
Marid veled	Mustafa		Erkek	1 Zilhiceti'ş-şerîfe sene 1153	93a-10a
Haçador		-			
Kirkor veled	Ali	-	Erkek	Fî 27 Zillicce sene 1153	93a-11
Serever veled	Mehmed	-	Erkek	Fî 27 M. sene 1153	93a-12
Ahsano					
Aslan veled	Ahmed	-	Erkek	Fî selh-i S. sene 1153	93a-14
Bogos					

²⁶⁸ Diyarbekir Şer'iyye Sicilleri, 3754 Numaralı Sicil/301.

Kudret binti Âişe	Atak'a tâbi' Kiraz karyesinden olup	Kadın	Fî 22 Saferü'l-hayr sene 1153	93a-15
Dibo Serkis	-	Erkek		
Kirkor Hâtûn Seki	İsmail Fâtıma Hadice Hüsrev	Hani'ya tâbi' Telatin'den	Erkek Kadın	93a-16
		Erkek	-	

4. CİLT

3773 Numaralı Sicil (H. 1170-1296/1757-1879)

[1a-1] Hatuni köyünden Haço adlı Yezidî'nin Müslüman olarak Hasan, oğlunun ise Hüseyin ismini alması

[Medine-i Âmid] muzâfâtından Garb nâhiyesi kurâlarından Hatuni karyesi sâkinlerinden Haço nâm Yezidî (...) gelip dîn-i İslâm-ı kabûl ve müşerref olup ismi kendi Hasan ve oğlu Hüseyin ismiyle tesmiye [olunup] bu mahalle kayd şüd.

Fî 15 Recebi'l-ferd sene 1170 ²⁶⁹

[1a-2] İsak'ın oğlu ve torunlarının Müslüman olması

(...) veled İsak meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip Müslümân oldukda (...) tesmiye olunup ve sagir kızı Garib'in ismi Âişe ve sagir oğlu İsak'ın ismi İsmail tesmiye olundu.²⁷⁰

[1a-3] Odo veled Sergis'in Müslüman olarak Yusuf ismini alması

(...) Odo veled Sergis meclis-i şer'de kelime-i şehâdet getirip ismi Yusuf tesmiye olunduğu [kayd] şüd.

Fî 13 Şevvâl sene 1170 ²⁷¹

[1a-4] Meryem binti Ohan'ın Müslüman olarak Ayşe, oğlu Köpo'nun da Mustafa ismini alması

(...) Meryem binti Ohan meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm'la (...) ismi Âişe ve sagir oğlu Köpo'nun Mustafa tesmiye olunduğu kayd şüd.

Şuhûdü'l-hâl: Hacı Osman, Muhzır Halil²⁷²

[1a-5] Osib'in Müslüman olarak Yusuf ismini alması

(...) Osib meclis-i şer'de kelimeteyn-i şehâdeteyn getirip şeref-i İslâm'la müşerref olup ismi Yusuf tesmiye olunduğu kayd şüd.

Fî 13Ca. sene 1171²⁷³

²⁶⁹ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/ 227; Nergiz, "Diyarbakir'de İhtida", 301-312.

²⁷⁰ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/ 227; Nergiz, "Diyarbakir'de İhtida", 301-312.

²⁷¹ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/ 227; Nergiz, "Diyarbakir'de İhtida", 301-312.

²⁷² *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/ 227; Nergiz, "Diyarbakir'de İhtida", 301-312.

²⁷³ *Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri*, 3773 Numaralı Sicil/ 227; Nergiz, "Diyarbakir'de İhtida", 301-312.

Tablo 6.5. (3773 Numaralı Sicil) Diyarbekir’de İhtida Etmiş Olan Kişiler

Eski İsim	Yeni isim	Yer	Cinsiyet	Tarih	Belge
Haço	Hasan	Garb nahiyesi Hatuni karyesi	Erkek	15 Recebi'l-ferd	1a-1
	Hüseyin		Erkek	1170	
İsak	İsmail	-	Erkek	-	1a-2
Garib	Aişe		Kadın		
Odo veled Sergis	Yusuf	-	Erkek	13 Şevval 1170	1a-3
Meryem bintiOhan	Aişe (Ayşe)	-	Kadın	-	1a-4
Köpo	Mustafa		Erkek		
Osib	Yusuf	-	Erkek	13 Ca. 1171	1a-5

7. CİLT

3749 Numaralı Sicil (H. 1208-1209/ M. 1793-1794)

[34a-3] Diyarbakır’da Ermeni taifesinden Köpo veled Evek’in Müslüman olup Ahmed ismini alması

Medine-i Âmid mütemekkinlerinden tâife-i Ermeniyân’dan Köpo veled Evek Şeref-i İslâm’la müşerref olup lede’ş-şer’ telkin-i kelimeteyn-i şehâdeteyn eyleyip ism-i Ahmed tesmiye olunduğu bu mahalle şerh verilmiştir, kayd şüd.

Fî 6 C. sene 1208 ²⁷⁴

Tablo 6.6. (3749 Numaralı Sicil) Diyarbekir’de İhtida Etmiş Olan Kişiler

Eski İsim	Yeni isim	Yer	Cinsiyet	Tarih	Belge
Köpo veled Evek	Ahmed	Ermeniyân	Erkek	Fî 6 C. sene 1208	34a-3

²⁷⁴ Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, 3749 Numaralı Sicil/259.

7. SONUÇ VE TARTIŞMA

Diyarbakır adının menşei hakkında tarihi kaynaklarda birçok farklı isimler kullanılmıştır. Bunun temel sebebi Mezopotamya coğrafyasında asırlar boyunca hükmetmiş ve hâkimiyet kurmuş olan imparatorluklar, krallıklar, yerel ve bölgesel yönetimlerin dönemlerinde kendi dil yapısına uygun isimlendirmelerinden kaynaklanmasından dolayı gerçekleşmiştir. Diyarbakır bölgesi coğrafi konumu itibarıyla bereketli hilal olarak adlandırılan, tarıma elverişli ve ticari geçiş güzergâhında bulunmasından dolayı farklı medeniyetlere ve kültürlere ev sahipliği yapmıştır. Diyarbakır Anadolu’da bulunan en eski şehirlerden birisidir. Diyarbakır şehri Çaldıran Savaşı sonrası 10 Eylül 1515’te Osmanlı Devleti’nin idaresi altına girmiştir. Osmanlı Devleti kuruluşundan yıkılışına kadar çok farklı milletleri bir arada toplamış ve uyumlu bir şekilde toplum olarak yaşamıştır. Bunların içerisinde çok dinli ve çok kültürlü milletler yer almaktadır. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti’nin kurucuları Müslümandır halkı ise Müslümanlardan ve Gayrimüslim topluluklardan oluşmaktadır.

İncelenmiş olan Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi kayıtlarına bakıldığında burada yer alan ihtida kayıtlarında genel olarak din değiştirmenin sebeplerinden bahsetmemişlerdir. Kişilerin neden dinlerini değiştirdikleri bilinmemektedir. Belirtmek gerekirse o an ki yaşamış oldukları şartlar ve koşullar kişileri din değiştirmeye sevk ettiğini bunun dışında o bölgede bulunan Müslüman kişilerin oluşturmuş olduğu yoğunluktan dolayı da dinlerini değiştirdiklerinden bahsedebiliriz. Genel olarak neden ihtida ettiklerini tam olarak bilemiyoruz. İhtida etmiş olan kişinin kişiliğinin bütünüyle değişmesi bir dönüşüm, ruhi olarak yeni bir kimliğe bürünmüş oluyorlardı. Diyarbakır bölgesinde 18. yüzyılda meydana gelen ihtida örnekleri değerlendirilmiştir. Burada bulunan belgeler toplamda 27 ihtida belgelerinden oluşmaktadır. İncelenen belgelerde genelde tahmini olarak belirtmek gerekirse, Ermenilerden oluştuğu görülmektedir. Yahudi olarak din değiştiren kişiler de bulunmaktadır.

İncelenmiş olan ciltlerde dinlerini değiştirmiş olan kişilerin tahmini olarak 44 kişi oldukları söylenebilir. Bu kişilerin çoğunluğunu erkekler oluşturmaktadır. Tahmini 33 erkek ve 11 kadın mühtediden oluştuğu bunların arasında çocuklar da bulunmaktadır. Değerlendirilen sicillerde ihtida ile ilgili bilgilerde din değiştirmiş olan kişilerin hangi tarihlerde Müslümanlığa geçtikleri bazı sicillerde belli değildir bu nedenle tarihler hususunda net bilgi vermek zordur. Ayrıca kişilerin yaşamış oldukları yer isimleri de net değildir. Hangi şehirde ve kasabada yaşadıkları bilinmemektedir. Sonuç olarak 18. yüzyıl tarihi olarak belirlenen bu çalışma ile değerlendirilen sicillerden hareketle Diyarbakır’da ihtida etmiş olan kişiler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

1. ARŞİV BELGELERİ

- 38 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili (1103-1104 / 1692-1693) (Transkripsiyon ve Dizin), haz. İbrahim Solak – İzzet Sak, Konya 2014, 1.
- 39 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili (1113-1113/ 1701-1702) (Transkripsiyon ve Dizin), İbrahim Solak – İzzet Sak, Konya 2015, 1.
- 49 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili (1135-1136/ 1723-1724) (Transkripsiyon ve Dizin), İzzet Sak – İbrahim Solak Konya 2015, 1.
- 53 Numaralı Konya Şer'iyeye Sicili (1148-1149/ 1736-1737) (Transkripsiyon ve Dizin), İzzet Sak – İbrahim Solak, Konya 2014, 1.
- Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi. 3712 Numaralı Sicil. haz. Ahmet Zeki İzgöer vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
<https://seriyesicilleri.dicle.edu.tr/volumes/cilt002.pdf>
- Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, Âmid Mahkemesi. 3749 Numaralı Sicil. haz. Ahmet Zeki İzgöer vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
<https://seriyesicilleri.dicle.edu.tr/volumes/cilt007.pdf>
- Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, Âmid Mahkemesi. 3754 Numaralı Sicil. haz. Ahmet Zeki İzgöer vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
<https://seriyesicilleri.dicle.edu.tr/volumes/cilt003.pdf>
- Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, Âmid Mahkemesi. 3773 Numaralı Sicil. haz. Ahmet Zeki İzgöer vd. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
<https://seriyesicilleri.dicle.edu.tr/volumes/cilt004.pdf>

2. SÖZLÜK-LUGAT

- Luggat. Erişim 2 Aralık 2024. <https://www.luggat.com/%C5%9Fer'i/1/1>

3. ARAŞTIRMA-İNCELEME ESERLER

- Açık, Turan. “Osmanlı İmparatorluğu’nun 17. Yüzyıldaki “Alacakaranlığından” Bir Kesit: Trabzon Subaşılarının Yerelleşmesi”. *SUTAD*. (Güz 2016), 135-149.
- Açıkel, Ali. “Şer’iyye Sicillerine Göre Tokat’ta İhtida Hareketleri (1772 – 1897)”. *A. Ü Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 11/23 (Erzurum 2004), 173-185.
- Afyoncu, Erhan – Ahışhalı, Recep. “Kâtip”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/53-55. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Akdağ, Mustafa. “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 13/1-2 (1955), 48.
- Akgündüz, Ahmet. “İ’lâm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/72. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Akgündüz, Ahmet. “Osmanlı Hukukunda Şer’i Hukuk - Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 12/2 (1999), 117 – 121.
- Akman, Ekrem. “Tanzimat’tan Sonra İhtida, İrtidad Hareketleri ve Kadınların Öteki ile Evliliği: Midyat Örneği”. *Artuklu Akademi\ Journal of Artuklu Academia* 8/1 (2021), 53.
- Akman, Mehmet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/93 – 94. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aköz, Alâaddin. “Konya’da İhtidâ Hareketleri ve Osmanlı Mahkemesi (1640 – 1750)”. *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Selçuk Üniversitesi* 7 – 9 Nisan 1999, Konya 2000 547-552.
- Aksoy, Hasan. “Dursun Fakih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/7-8. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aksu, Recep. *Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017.
- Aras, M. Özgü. “Ad Koyma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/332–333. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Arı, Abdüsselâm. “Hz. Ömer’in Ebû Mûsâ El-Eş’arî’ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 85-99.
- Arnold, Thomas Walker. *İntişar-ı İslam Tarihi*. çev. M.Halil Halid. İstanbul, 1927.
- Asan, Sümeyye. “Din Değiştirme Konusunda Ortaya Konulan Bilimsel Yaklaşımlar”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2023), 351 – 372.
- Aslan, Halide. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Mühtedî Çocuk Manzaraları”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2009) 14/1, 119 – 142.
- Aslan, Halide. “Osmanlı Son Döneminde Kosova’da İhtidâ (İslâmlaşma Süreci) Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 165 – 188.
- Aslan, Halide. “Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (Temmuz-Aralık 2012), 55-82.
- Aslan, Halide. *Son Dönem Osmanlı Yönetiminin Din Değiştirmelere (İhtida) Yönelik Tutumları Üzerine Bir Değerlendirme*. CIEPO Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Bildirileri Kitabı, Uşak: (Nisan 2011).
- Aslan, Halide. *Tanzimat Döneminde İhtidâ (1839 – 1876)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.
- Atar, Fahrettin. “Kadı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/66. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Avcı, Casim. “Naib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/311. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Evlât Edinme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/ 527 – 529. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Aylar, Mustafa. “İslam Coğrafyacılarına Göre Orta Çağ’da Âmid (Diyarbakır)”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 43 (Aralık 2019), 1384-1412.
- Başkurt, İrfan. “Yaygın Din Eğitimi ve Sosyo-Psikolojik Açıdan İhtida Hadisesi (Üsküdar, Kadıköy ve Beyoğlu Örneği). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 190.
- Batmaz, Eftal Şükrü. “Osmanlı Devleti’nde Kale Teşkilatına Genel Bir Bakış”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1996), 5.
- Bizbirlik, Alpay. *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1995.
- Bozatay, Şeniz Anbarlı – Demir, Konur Alp. “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/10 (Haziran 2014), 72-76.
- Ceyhan, Semih. “Tecellî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/241–24. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnâme. c.4*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 434.
- Çetin, Osman. “Hacı İvaz Paşa Vakfiyesindeki “Mühtedî Fonu” Hakkında”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 3/1, (Ocak 1991), 167-175.
- Darkot, Besim. “Diyarbakır”. *İslam Ansiklopedisi*. 3/601. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Demir, Abdullah. “Osmanlı Devleti’nde Kadılar ve Naipeler”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 30.
- Denli, Mehmet Ata. *Diyarbekir’deki Zimmîlerin Hukuki, Sosyal ve İktisadi Durumu (1650 – 1725)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Deringil, Selim. *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2017.
- DİA. “Gümrük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/ 260 – 263. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- DİA. “Haraç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/ 88 – 90. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Dicle Üniversitesi, “Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri” Erişim 10 Aralık 2024. <https://seriyesicilleri.dicle.edu.tr/>

- Dinç, Güven. “Kıbrıs’ta İhtidâ Hareketleri (1800 – 1878)”. *Bilgi* 84 (Ocak 2018), 243 – 28.
- Doğan, Hasan. “Kadı”. *Türk Maarif Ansiklopedisi*. Erişim 09 Şubat. 2025. <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/kadi>
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Örf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/87. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Durhan, İbrahim. “Osmanlı Hukukunun Yapısı Üzerine Bir Etüd”. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1 (1999), 217.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2023.
- Erkal, Mehmet. “Cizye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/ 42 – 45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Erkan, Nevzat. “18. Asır Üsküdar’ında Müslim ve Gayrimüslim İlişkilerine Sosyo-Kültürel Bir Bakış”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2016), 15.
- Erkan, Nevzat. *Osmanlı Üsküdar’ında Toplumsal Hayat (18. Asır Üsküdar’da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)*. İstanbul: Ada Ofset Matbaacılık, Haziran 2015.
- Erpolat, Salih. *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği’ndeki Yer İsimleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999.
- Fayda, Mustafa. “Ridde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/ 91 – 93. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Fayda, Mustafa. “Zimmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/ 428 – 434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fowler, James W. *Stages of Faith The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. (Harper San Francisco).
- Gıbb, H.A.R. Dalis, C.'Collin. “Naip”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. 9/50. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1977.
- Göcen, Gülüşan – Gügen, Büşra. “Türkiye’de Din Psikolojisi Alanında İhtida Üzerine Yapılan Araştırmaların İçerik ve Yöntem Bakımından İncelenmesi”. *İslâmî İlimler Dergisi* 12/ 3 (Güz 2017), 58.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/464 – 469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Göyünç, Nejat. “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 23 (Mart 1969), 23-34.
- Gülenç, Ahmet. *Tanzimat’tan Meşrutiyet’e Diyarbekir 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Nisan 2020.
- Güler, Ümit. “18. yy. Diyarbakır’ında Mühtediler”. *Uluslararası Harran Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*.1255, Ed. Hüseyin Eriş-Merve Kırdıryüz. (Şanlıurfa 2019).

- Günay, Hacı Mehmet. “Vakıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/ 475 – 479. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Gündüz, Tufan. *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Gürsu, Orhan. *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslam’a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Derbend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/ 162-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Hornblower, Simon. *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford: Oxford University Press, 2012). 631-645;
- İlgüler, Mücteba. “Subaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/447 – 448. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İnalcık, Halil. “Cizye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/ 45 – 48. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İnalcık, Halil. “İspence”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/ 117. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 13/02 (1958), 102-126.
- İnalcık, Halil. *Adâletnâmeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IIV*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ(1300-1600)*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet*. Eren Yayıncılık. 2000.
- İnce, İrfan. “Ridde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/ 88 – 91. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İnce, İrfan. “İrtidat”. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* (Tübitak Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları, 2022) <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/irtidat> Erişim Tarihi: 22.04.2025.
- İnce, İrfan. “Ridde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/ 88 – 91. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İplikçioğlu, Bülent. *Hellen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- İpşirli, Mehmet. “Avârız Vakfı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/ 109. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. “Kazasker”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/140 – 143. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

- İpşirli, Mehmet. “Nâib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/312. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İslamoğlu, Abdullah. “Osmanlı Devleti’nde Kadılık Kurumunun Tarihsel Gelişim Süreci”. *Adalet Dergisi* 1/2 (2019), 67-84.
- Kalaycı, Alaaddin. “Romalı Tarihçi ve Asker Ammianus Marcellinus’un Anlatımlarında Sasani Kralı II. Şapur’un İS 359 Yılında Amida Kuşatması”. *Diyarbakır Gelecek Tasavvuru: Şehir ve Tarih – Maziden Atıye Diyarbakır*, ed. Ali Karakaş vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024.
- Kallek, Cengiz. “Haraç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/ 71 – 88. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karaboğa, Durmuş Volkan. *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde İktisadi Hayat (1518-1568)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2017.
- Karadağ, Esra. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu’da İhtida Hareketleri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kaya, Eyyüp Said - Hacak, Hasan. “Zimmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/ 424 – 428. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kaya, Mahmut. “Sudûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/ 467 – 468. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kayapınar, Ayşe. “Voynuk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/ 126 – 127. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Zimmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/ 438 – 440. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kızıl, Hayreddin. *Diyarbakır ve Çevresindeki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.
- Kocaoğlu, Burak. “Osmanlı Devleti’nde Çocukların İhtida Meselesi (1886-1914)”. *History Studies International Journal Of History* 12/3 (Haziran 2020), 789-805.
- Köse, Ali. “İhtida”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/ 554-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1998.
- Krstic, Tijana. *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları 15.-17. Yüzyıllar*. Çev. Ahmet Tunç Şen, İstanbul: Kitap Yayınevi. (Mart 2015).
- Kucur, Sadi S. “Nâib-i Saltanat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/313. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Kunduracı, Osman – Ünal, Selma. “İlk Osmanlı Kadısı Şeyh Edebâlî ve Makamı”. *Yedi İklim Çar Köşede Hacı Bektaş Veli*, Ahmet Taşgın vd. Leiden: Sota Yayınları. 2022, 412.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Kâtip”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/49-52. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Berat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/472 – 473. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Ferman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/400. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Tezkire”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/73. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Lofland, John – Skonovd, Norman. “Journal for the Scientific Study of Religion”. 20/ 4 (Aralık, 1981), 373 – 385.
- Magie, David *Roman. Rule In Asia Minor: To The And Of The Third Century After Christ*, New Jersey, Princeton University Press, 1950, 4.
- Mardin, Ebül’ulâ. “Kadı”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. 6/42. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Nergiz, Nuran. “Diyarbakır’da İhtida Üzerine Gözlemler (18. Yüzyıl)”. *Diyarbakır Gelecek Tasavvuru: Şehir ve Tarih – Maziden Atıye Diyarbakır*. ed. Ali Karakaş vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024.
- Oğuz, Mustafa – Akgündüz, Ahmet. “Hüccet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/ 446. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Oğuzoğlu, Yusuf. “Dizdar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/ 480 – 481. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ortaylı, İlber. “Kadı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/69. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ortaylı, İlber. “Millet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/66 – 70. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özcan, Abdülkadir. “Asesbaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/464. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özcan, Abdülkadir. “Sekban”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/ 326 – 328. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özcan, Azmi. “Nevvâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/ 67. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özel, Ahmet. “Gayri Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/ 418. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özkan, Mustafa. “Medine Vesikası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3 Ek – 2.cilt, 212 – 215. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

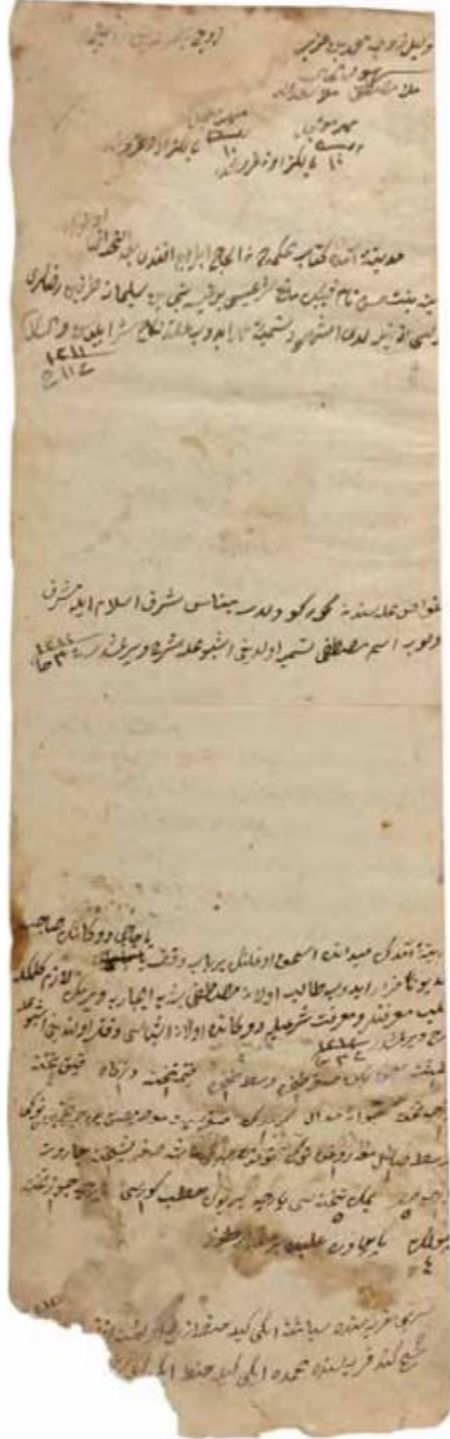
- Pakalın, Mehmet Zeki. “Ferman”. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1/607. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1993.
- Palalı, İlhan. “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)”. Malatya: *İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı*, Doktora Tezi, 1999.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi Yayınları, 1982.
- Rambo, Lewis R. *Understanding Religious Conversion*. The Library Of The Claremont School Of Theology. 1325 North College Avenue Claremont.
- Sacks, David vd. *Encyclopedia of the Ancient Greek World*. New York: Facts on File, United States, 2005.
- Schick, Irvin Cemil. “Tebdil-i Kıyafet, İrtidad ve İhtida”, çev. Pelin Tünaydın, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, IV/2-1, (Temmuz 2012), 35-45.
- Selçuk, Hava. “Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli’de İhtida Hareketleri (1432-1482)”. *Erciyes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (Kayseri 2002), 91 – 92.
- Selçuk, Hava. “Şer’iyye Sicillerine göre Kayseri’de İhtida Hareketleri (1645 – 1665)”. *Dini Araştırmalar* 5/ 13, (Mayıs-Ağustos 2002), 165-175.
- Serim, Erkan. *XVIII. Yarıyılın İlk Diyarbakır’da Dini Hayat Ve Kurumlar (1732-1747)*. Mardin: Artuklu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Sevinçli, Çağrı. “Osmanlı Aile Hukuku’nda Şer’i ve Örfi Hukukun Gelişim Süreci Üzerine Genel Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi* 6/5 (2023), 977.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Tecellî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/ 243 – 245. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Şahin, Kamil. “Edebâli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/393-394. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Şeker, Mehmet. *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mühtediler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Tekin, Oğuz. *Eski Anadolu ve Trakya: Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğu’nun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. Yüzyıllar Arası)*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, 135.
- Tosun, Miraç. *XVIII. Yüzyıl Trabzon’unda Cemaatlerarası İlişkiler*, (Doktora Tezi: İstanbul 2013).
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Diyarbakır Kiliseleri*. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları. (Ankara 2002).
- Türcan, Talip “Şeriat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 38/571-574, İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/8. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Uludağ, Süleyman. “Devir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/231 – 232. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilâtı*. Ankara: TC. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi. I-IV*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Ünal, Mehmet Ali. “Diyarbakır’da Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyarbakır Beylerbeyliğinin Kurulması”. I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu. 2004.
- Ünal, Mehmet Ali. “Şuhûdü’l-hâl”. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. 1/654. İstanbul: Ekim 2011.
- William, James. *Die Vielfalt Religiöser Erfahrung*.
- Yahya, Araz. *Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri Bağlamında Lise Tarih Ders Kitaplarında “Öteki” Sorunu*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Tarih Öğretmenliği Programı, Doktora Tezi, 2008.
- Yakut, Mehmet Emin. *Şehir Coğrafyası Açısından Diyarbakır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.
- Yaman, Ahmet. “Zimmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/ 434 – 438. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/ 479 – 486. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Yıldırım Nurgül–Temizkan Meltem, “The Wars Of Dominion Between Seleucid And Parthian Kingdoms In Mesopotamia”, *History Studies* 13/4 2021, 1364.
- Yıldırım Nurgül–Temizkan Meltem. “Seleukoslar Döneminde Yaşanan Suriye Savaşları Üzerine Bir İnceleme”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14 /39 2017, 127.
- Yıldırım, Ercüment. “Suriye Eyaleti’nin Kuruluşuna Kadar Roma’nın Doğu Akdeniz’de Korsanlıkla Mücadelesi”. *Cedrus Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Dergisi* 2016, 96-97.
- Yıldırım, Nurgül. “Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amēdi Şehri”. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 52/2 2012, 1-2.
- Yıldız, Bilal. “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Denizli’de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2013), 105 – 120.
- Yılmazçelik, İbrahim. “XIX. Yüzyılda Osmanlı Taşra Teşkilatının Önemli Merkezlerinden Biri Olan Diyarbakır’da Bazı Görevlilerle İlgili

- Tespitler”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 31/31 (Mayıs 2012), 225-242.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Yiğit, Ahmet. “İzmir Şer’iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11 (Bahar 2010), 633-648.
- Yinanç, M. Halil. “Diyarbakır Şehir ve Bölgesindeki Vuku’atin Tarihi”. *İslam Ansiklopedisi*. 3/612. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Yurtseven, Yılmaz – Kayar, Gürcan. “Osmanlı Muhakeme Hukuku’nda Şuhûdü’l Hâl”. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2018), 57-77.
- Zilfi, Madeline C. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Kölelik ve Kadınlar (1700-1840)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

EKLER

Ek 1. 3712 (H. 1145-1212/1732-1798) Numaralı Sicile Ait [1a-2] Numaralı İhtida İle İlgili Belge

Ek 2. 3712 (H. 1145-1212/1732-1798) Numaralı Sicile Ait [55a-3] Numaralı İhtida İle İlgili Belge

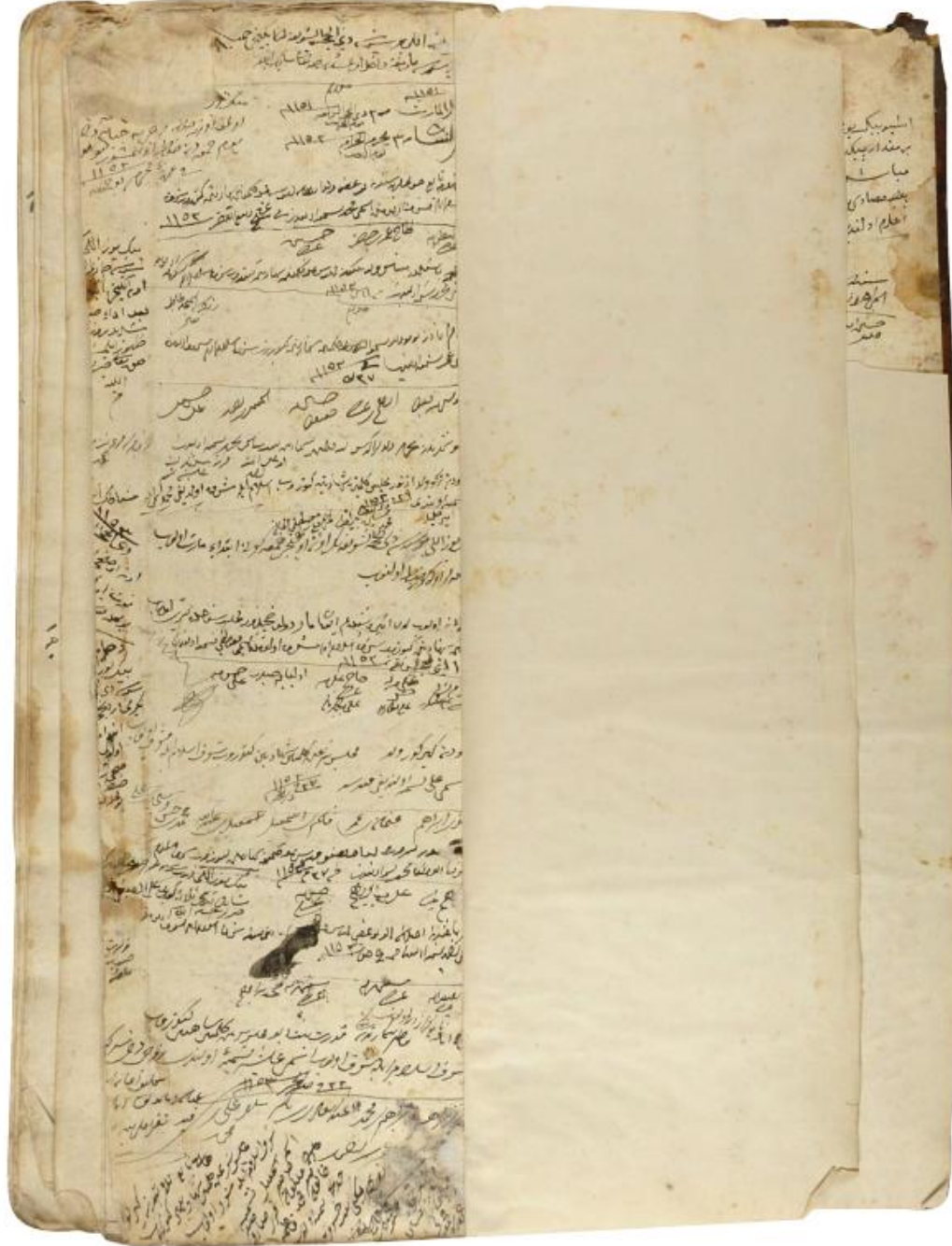
Ek 3. 3754 (H. 1151-1154/1738-1741) Numaralı Sicile Ait [1a-5] - [1a-6] - [1a-8] - [1a-9] - [1a-10] İhtida İle İlgili Belgeler

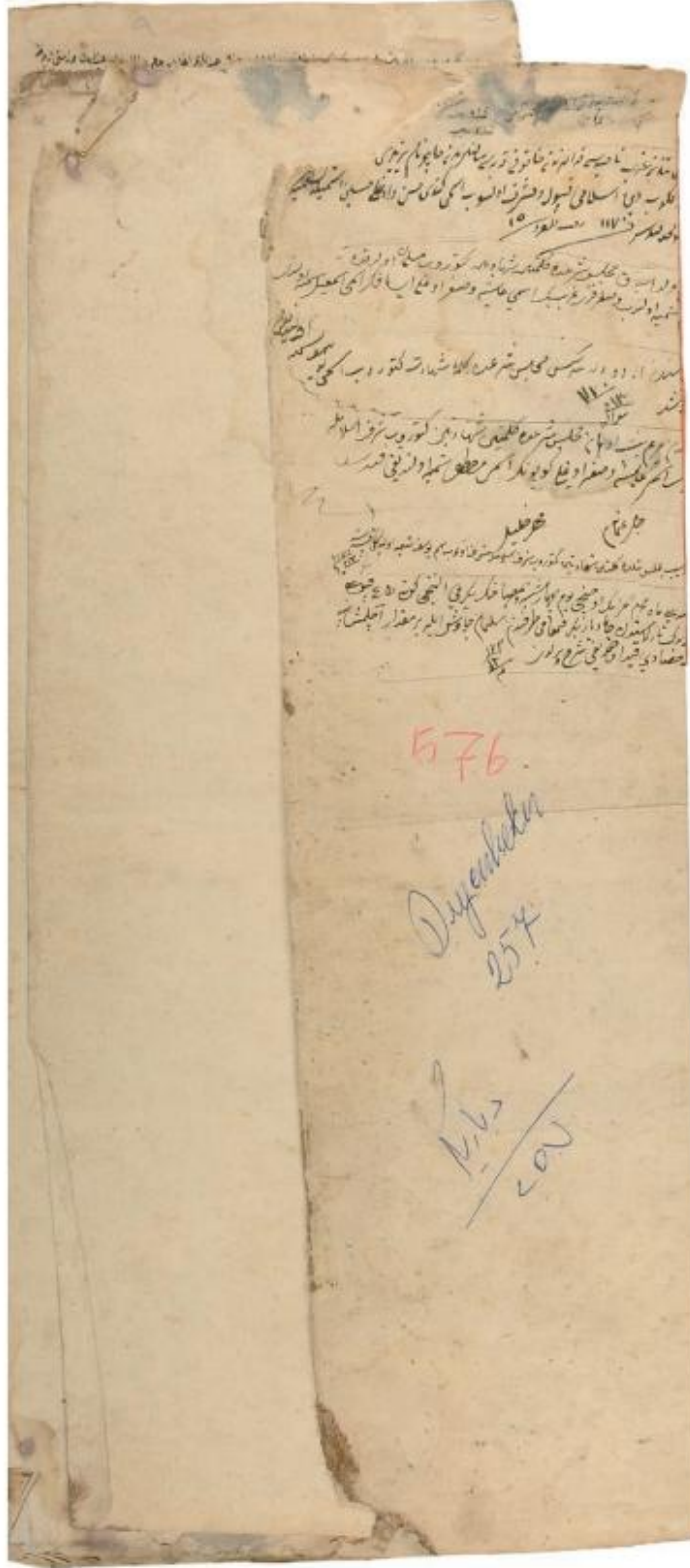
Ek 4. 3754 (H. 1151-1154/1738-1741) Numaralı Sicile Ait [92b-2] - [92b-3] - [92b-4] - [92b-6] Numaralı İhtida İle İlgili Belgeler

Ek 5. 3754 (H. 1151-1154/1738-1741) Numaralı Sicile Ait [93a-3] - [93a-4] - [93a-6]
- [93a-7] - [93a-10a] - [93a-11] - [93a-12] - [93a-14] - [93a-15] - [93a-16]
Numaralı İhtida İle İlgili Belgeler

Ek 6. 3773 (H. 1170-1296/1757-1879) Numaralı Sicillere Ait [1a-1] - [1a-2] - [1a-4] - [1a-5] Numaralı İhtida İle İlgili Belgeler

Ek 7. 3749 (H. 1208-1209/ M. 1793-1794) Numaralı Sicile Ait [34a-3] Numaralı İhtida İle İlgili Belge

34a

33b